

UDK 343.264:94(497.5=411.16)“1941/1945”

314.745.3-054.74(450=411.16)“1941/1945”

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 20. 2. 2013.

Prihvaćeno za objavljivanje: 30. 4. 2013.

PRISILNE MIGRACIJE ŽIDOVSKOG STANOVNIŠTVA NA PODRUČJU NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

Marica KARAKAŠ OBRADOV, Zagreb

U radu se obrađuju prisilne migracije židovskog stanovništva, odnosno odlazak iz Nezavisne Države Hrvatske zbog progona tijekom Drugoga svjetskog rata i traženje utočišta u Kraljevini Italiji i na područjima koja je Kraljevina Italija anektirala ili zaposjedila, posebice u Hrvatskom primorju i Dalmaciji. Kraljevina Italija u pravilu se zaštitnički odnosila prema izbjeglim Židovima držeći ih u slobodnoj internaciji u sabirnim logorima, hotelima i drugim prostorima prenamijenjenima za tu svrhu. Jugoslavenske židovske izbjeglice tražile su utočište i u Mađarskoj, Bugarskoj, Švicarskoj, Portugalu, Španjolskoj i Turskoj, većinom s nadom da će iz tih zemalja lakše otići u Sjevernu Ameriku, Južnu Ameriku ili Palestinu. Tijekom boravka u izbjeglištvu, pomagale su im židovske međunarodne organizacije, izbjeglička vlada Kraljevine Jugoslavije te pojedini predstavnici Katoličke crkve.

KLJUČNE RIJEČI: *Drugi svjetski rat, Židovi, Nezavisna Država Hrvatska, Kraljevina Italija, Katolička crkva, izbjeglička vlada Kraljevine Jugoslavije, izbjeglice.*

Židovske izbjeglice iz NDH u Kraljevini Italiji te na područjima koja je Kraljevina Italija anektirala i okupirala

Prije negoli se Drugi svjetski rat proširio na Kraljevinu Jugoslaviju utočište su na njezinom području pronašli brojni europski Židovi i to u manjoj mjeri kao mjestu za ostanak nego većinom kao mjestu tranzita prema Palestini, odnosno sigurnijim europskim i prekomorskim zemljama. Približno 55 000 Židova iz srednjoeuropskih zemalja i s područja Trećeg Reicha na razne su načine, uz međunarodne židovske udruge, zbrinuli jugoslavenski Židovi, osobito zagrebačka Židovska općina. I neke manje židovske općine na hrvatskom području, kao što su one u Čakovcu, Podravskoj Slatini i Vukovaru, također su zbrinjavale židovske izbjeglice prema svojim mogućnostima. U rujnu 1940. u sabiralištima za židovske emigrante nalazilo se oko 3 000 osoba, a ukupan broj bio je i veći, jer nisu svi emigranti bili u sabiralištima. Uskoro je i područje Kraljevine Jugoslavije postalo nesigurno za židovsko stanovništvo koje je tada iznalazilo pojedinačne i skupne načine da se domogne jadranskoga obalnog područja, koje je početkom Drugoga svjetskog rata u

novonastaloj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH) dijelom anektirala, a dijelom okupirala Kraljevina Italija. Tražilo se utočište i na drugim područjima pod talijanskom vlašću, u Sloveniji (Ljubljanskoj provinciji), Crnoj Gori, Albaniji kao i na Apeninskom poluotoku te u Mađarskoj, Bugarskoj, Švicarskoj, Portugalu, Španjolskoj i Turskoj.¹

Od 1938. Kraljevina Italija pooštrila je protužidovske mjere te su bili česti legalni i ilegalni prelasci Židova u Kraljevinu Jugoslaviju, osobito kod Sušaka, a samo nekoliko godina kasnije smjer migracije okreće se na drugu stranu. Rasni zakoni Kraljevine Italije bili su utemeljeni na oblicima diskriminacije Židova, ali bez namjere progona i fizičkog uništenja.² Židovske izbjeglice su, osim blažeg odnosa talijanske fašističke vlasti prema njima, računale i na to da obalno područje pruža veće mogućnosti za daljnje emigriranje. Talijanska vojska je u prvoj polovici rujna 1941. preuzela vlast u tzv. Drugoj zoni (zona B), a to je značilo da su cijeli Gorski kotar i Hrvatsko primorje, iako u sastavu NDH, bili pod talijanskom vlašću. U Drugu zonu bilo je lakše prebjeći jer je formalno to područja bilo u granicama NDH i nije trebala putovnica, nego samo propusnica koja se lakše nabavljala pa i krivotvorila.

Zbog priljeva izbjeglih stranih državljana, ponajviše Židova, na području Apeninskog poluotoka Talijani su osnovali logor za internaciju Ferramonti di Tarsia, u močvarnom i malaričnom području u blizini grada Cosenza. U razdoblju između 1941. – 1943. u logoru je bilo preko 3 800 osoba, od toga 853 Židova iz Jugoslavije. Prema mjestu rođenja bilo ih je i s područja NDH: iz Iloka, Karlovca, Mostara, Osijeka, Požege, Sarajeva, Šibenika, Sušaka, Šida, Tuzle, Trnove, Tršća, Vinkovaca, Vodica, Zagreba i Zemuna. Do sredine rujna 1943. velik broj zatočnika razbježao se zbog zračnih napada Angloamerikanaca. Početkom studenoga 1943. u logoru se još uvijek nalazilo oko 1 200 Židova, a među njima bilo je oko 280 jugoslavenskih Židova.³

Razlozi zaštitničkog odnosa talijanske vlasti prema Židovima na anektiranim i okupiranim hrvatskim područjima treba tražiti i u čuvanju »prestiza« talijanske vojske koji bi bio narušen ukoliko bi predali Židove ustašama, odnosno Nijemcima. Također je to moglo

¹ Usp. Slobodan D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, Beograd, 1981., str. 226; Melita ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj. Migracije i promjene u židovskoj populaciji*, Zagreb, 1997., str. 98; Vidosava NEDOMAČKI – Slavko GOLDSTEIN, »Savez jevrejskih opština Jugoslavije«, *Židovi na tlu Jugoslavije*, Zagreb, 1988., str. 143; Vera DOJČ, »100 godina organiziranog rada židovskih žena u Zagrebu«, *200 godina Židova u Zagrebu*, Zagreb, 1988., str. 58-60; Slavko GOLDSTEIN, »Židovska općina Zagreb 1941. do 1947.«, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb, 1998., str. 21; Ivo GOLDSTEIN – Slavko GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001., str. 67; Milan RISTOVIĆ, »Turisti pod sumnjom. O jednom vidu politike Kraljevine Jugoslavije prema jevrejskim izbeglicama 1938-1941. godine«, *Kladovo transport*, Beograd, 2002., str. 170-189; Ivo GOLDSTEIN, »Kontakti zagrebačke Židovske općine s inozemstvom 1933-1945«, *Kladovo transport*, Beograd, 2002., str. 23-27, 32-33; Grgo GRBEŠIĆ, »Prijelazi Židova u Katoličku crkvu u Đakovačkoj i srijemskoj biskupiji od 1941. do 1945.«, *Croatia christiana periodica*, god. 27, br. 52, Zagreb, 2003., str. 159; Ivo GOLDSTEIN, »Genocid nad Židovima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«, *Povijest u nastavi*, god. 2, br. 1, Zagreb, 2004., str. 49; Vladimir KALŠAN, *Židovi u Međimurju*, Čakovec, 2006. str. 27; Esther GITMAN, *When Courage Prevalled. The Rescue and Survival of Jews in the Independent State of Croatia 1941-1945*, Saint Paul, 2011., str. 86 ili ISTA, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, Zagreb, 2012., str. 147.

² Usp. Renzo DE FELICE, *Degli Ebrei italiani sotto il fascismo*, Torino, 1977., str. 687-692; I. GOLDSTEIN, »Kontakti zagrebačke Židovske općine s inozemstvom 1933-1945«, str. 32-33.

³ Usp. Milan RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, Beograd, Službeni list SFRJ 1998., str. 89-90, 140.

potaknuti stanovništvo pravoslavne vjere na pobunu ukoliko bi posumnjali da će i oni biti prepušteni vlastima NDH. U nekim historiografskim i publicističkim radovima pojavljivalo se i tumačenje da su Talijani sprječavali progon Židova zbog bojazni da će odgovarati poslije rata za zločine počinjene na područjima gdje se nalazila talijanska vojska. No to je tumačenje osporeno jer je talijanska vojska počinila zločine, primjerice, protiv Slovenaca i Hrvata.⁴

U lipnju 1942. Talijani su saznali da navodno postoji dogovor Trećeg Reicha i NDH da se Židovi s područja NDH deportiraju na okupirana sovjetska područja, što je u biti značilo otpremanje u koncentracijske logore. Talijani su to smatrali izravnim kršenjem njihova nadležstva u Drugoj zoni. Memorandumom od 28. srpnja 1942. osobni tajnik ministra vanjskih poslova Kraljevine Italije Lanza d'Ajeta potvrdio je stajalište da se takve namjere ne mogu provesti na područjima koja je zaposjela talijanska vojska.⁵

Potkup srpnja i početkom kolovoza 1941. veće skupine Židova iz unutrašnjosti počinju dolaziti u Crikvenicu, Kraljevicu i na Sušak. Naime, u srpnju 1941. Židovski odsjek Ravnateljstva ustaškog redarstva i druge institucije počele su izdavati propusnice za putovanja Židova do neke granične postaje gdje su trebali ilegalno prijeći u Italiju ili Mađarsku. Uvjet za dobivanje potrebne dokumentacije bio je podmirivanje novčanih nameta, tzv. kontribucije, koje je država propisala. Oko 2 000 Židova iz Zagreba uspjelo je preko propusnica Židovskog odsjeka Ustaške nadzorne službe, odnosno šefa tog odsjeka Vilka Kühnela, dobiti putne isprave koje su nabavljane i ilegalnim putem, a plaćane su novcem ili drugim vrijednostima. Bilo je i onih Židova koji su podmirili traženi novčani iznos i nisu otišli jer su smatrali da su »kupili garanciju zaštite«. Manje imućne židovske obitelji onda su iskoristile njihove propusnice i napustile područje NDH. Propusnica za nabavljene i na crnom tržištu te im se cijena u pojedinim slučajevima »ucjenjivački« povećavala.⁶ Jedan od načina *legalnog* odlaska na jadransku obalu bilo je i izdavanje uvjerenja za potrebu »liječenja na moru« temeljem kojih su se dobivale propusnice. O tome se vodila i prepiska Liječničke komore u Zagrebu i Židovskog odsjeka Ravnateljstva ustaškog redarstva. Upozoreno je da se dijeli velik broj tih liječničkih potvrda, pogotovo Židovima te da će biti kažnjeni oni koji to rade bez osnove.⁷

⁴ Usp. Narcisa LENGEL – KRIZMAN, »Koncentracioni logori talijanskih okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom Primorju (1941-1943)«, *Povijesni prilozi*, god. 2, br. 1, Zagreb, 1983., str. 271, bilj. 72.

⁵ Usp. M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 116-118, str. 120; E. GITMAN, *When Courage Prevailed. The Rescue and Survival of Jews in the Independent State of Croatia 1941-1945*, str. 130-132 ili ISTA, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, str. 207-209.

⁶ Usp. *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd, 1952., str. 56; Zdenko LEVENTAL, *Auf glühendem Boden*, Konstanz, 1994., str. 245, 246; M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj. Migracije i promjene u židovskoj populaciji*, str. 159; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 105; I. GOLDSTEIN – S. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, str. 171, 499; Zlata ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, *Stradanja i pamćenja. Holokaust u Osijeku i život koji se nastavlja*, Osijek, 2006., str. 96; E. GITMAN, *When Courage Prevailed. The Rescue and Survival of Jews in the Independent State of Croatia 1941-1945*, str. 44-46 ili ISTA, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, str. 92-95.

⁷ Usp. M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 109-110; Mihael SOBOLEVSKI, »Židovi na Sušaku u vrijeme Drugog svjetskog rata«, *Sveti Vid*, sv. 9, Rijeka, 2004., str. 99.

Tijekom 1941. i 1942. i stotinjak osječkih Židova izbjeglo je iz grada s pravim ili krivotvorenim propusnicama ili ilegalno i to na područje pod talijanskom okupacijom. Neki mlađi osječki Židovi izbjegli su u Crikvenicu i Novi Vinodolski propusnicama koje su dobili od Židovskog odsjeka Ravnateljstva ustaškog redarstva. Bilo je i slučajeva da se u automobilima s diplomatskim oznakama prebacivali na područje koje je anektirala Italija.⁸ U ljeto 1941. nekolicina Židova iz Bjelovara uspjela je emigrirati u druge zemlje, a 44 osobe dobile su propusnice za odlazak u Hrvatsko primorje.⁹

U rujnu 1941. židovske izbjeglice osnovale su i Predstavništvo Židova izbjeglica u Crikvenici koje se brinulo oko smještaja i prehrane izbjeglica. Pomoć im je pružalo i domaće hrvatsko stanovništvo.¹⁰ Inače, Crikvenica je prije rata bila često turističko odredište za europske, ponajviše za mađarske Židove pa se moglo pretpostaviti da će se stanovništvo Crikvenice lako solidarizirati sa Židovima zbog nedaća koje su ih zadesile. Nekoliko se imućnih emigrantskih židovskih obitelji i prije rata nastanilo u Hrvatskom primorju.¹¹

Poslanstvo Kraljevine Italije u Zagrebu »verbalnom notom« zamolilo je Ministarstvo vanjskih poslova NDH da oni kod nadležnih institucija zatraže da se ne dopusti iseljavanje Židova u Dalmaciju i »pokrajinu Kotor«, o čemu je 8. kolovoza 1941. obaviješteno i Ministarstvo unutarnjih poslova NDH. Tražilo se razmatranje mogućnosti za povratak onih koji su izbjegli. Ministarstvo vanjskih poslova NDH odgovorilo je da su te osobe »emigranti i izbjeglice« koji su državu napustili bez odobrenja iznoseći velike količine vrijednosti te da su se time »ogriješili« o zakone i da će u slučaju povratka biti izloženi »strogo postupku«. Stoga su Talijani potražili druga rješenja kako iz »talijanske Dalmacije« udaljiti Srbe i Židove koji su tamo došli iz NDH i iz drugih država. Zato je talijanska vlada odlučila sve »nepoželjne elemente« prebaciti u logore u Italiji.¹²

O nedosljednom zaštitničkom ponašanju talijanskih vlasti prema Židovima pokazuje primjer Sušaka. U promemoriji organizacije židovskih izbjeglica u Italiji, DELASEM-a/Delegazione per l'Assistenza degli Emigranti, s kraja kolovoza ili početka rujna 1941., navodi se da je u Sušaku preko 400 popisanih izbjeglih Židova i još toliko Židova koji nisu prijavljeni jer se boje mogućnosti otpremanja na područje NDH. Navodi se i da su Talijani stotinjak židovskih izbjeglica i odbili, da su uhvatili izaslanika riječkog rabina Otta Dutscha dok je prenosio novac za izbjeglice te potom uhitili i rabina. U pretresu Židovske općine zaplijenjeno je i mnoštvo dokumenata. Kvestura, policijska uprava u Rijeci odlu-

⁸ Jevrejski historijski muzej (dalje: JIM), Beograd, br. 1860, K-24-4-1/6, Saslušanje Pavla Vinskog pred Saveznom komisijom za zločine okupatora i njegovih pomagača od 13. rujna 1945.; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 109-110; I. GOLDSTEIN – S. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, str. 164; M. SOBOLEVSKI, »Židovi na Sušaku u vrijeme Drugog svjetskog rata«, str. 99; Z. ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, *Stradanja i pamćenja. Holokaust u Osijeku i život koji se nastavlja*, str. 91-92.

⁹ Mladen MEDAR, »Prilog istraživanju povijesti Židova u Bjelovaru«, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, br. 1, Bjelovar, 2007., str. 173.

¹⁰ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 104; M. SOBOLEVSKI, »Židovi na Sušaku u vrijeme Drugog svjetskog rata«, str. 93.

¹¹ M. RISTOVIĆ, »Turisti pod sumnjom. O jednom vidu politike Kraljevine Jugoslavije prema jevrejskim izbjeglicama 1938-1941 godine«, str. 186; I. GOLDSTEIN, »Kontakti zagrebačke Židovske općine s inozemstvom 1933-1945«, str.28.

¹² Usp. M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 105; M. SOBOLEVSKI, »Židovi na Sušaku u vrijeme Drugog svjetskog rata«, str. 99-100.

čila je te odbijene židovske izbjeglice vratiti na područje NDH.¹³ Kakva je bila sudbina te velike skupine Židova, ne zna se pouzdano, no u to je vrijeme zabilježeno prebacivanje Židova od strane talijanskih vlasti na područje NDH. Naime, u listopadu 1941. Ravnateljstvo ustaškog redarstva obavijestilo je Židovsku općinu u Zagrebu da je sa Sušaka u Crikvenicu prebačen 51 Židov i da nemaju sredstava za uzdržavanje te da se zagrebačka Židovska općina pobrine za njih.¹⁴

Također je bilo slučajeva da su neke talijanske fašističke novine objavljivale antisemitske natpise i rasturale protužidovske letke. U kolovozu 1941. u jednom izvješću talijanskih karabinjera na Sušaku navedeno je da se na talijansko-hrvatskoj granici pojačalo »tajno prelaženje« židovskih obitelji te da vlasti NDH podržavaju to iseljavanje i izdaju isprave za emigriranje. Bilo je i slučajeva da su talijanske vlasti prisiljavale one izbjegle Židove koji nisu imali veću količinu novca ili drugih vrijednosti na povratak, a bogatijima dopuštale ostanak.¹⁵

Oko dolaska Židova na područje Hrvatskog primorja često se vodila rasprava između talijanskih vlasti i vlasti NDH. Na to područje prebjeglo je oko 1 500 Židova, pretežno iz središnje Hrvatske i Zagreba. Većina se sklonila u Crikvenicu, gdje su u jednom trenutku činili oko trećinu ukupnog broja stanovnika. Odlazilo se i u Novi Vinodolski, a manje skupine Židova dobile su dozvolu boravka u drugim mjestima Druge zone, u Bakru, Kraljevici, Senju, Hreljinu, Skradu, Moravicama i drugdje.¹⁶ Predstavnici vlasti NDH utvrdili su da je krajem 1941. u Crikvenici bilo 950 Židova u »povlaštenom položaju« jer su talijanske vlasti prema njima bile blagonaklone, a da se Židovi »upravo drsko« ponašaju prema »našim ljudima«. Ta se primjedba vjerojatno odnosila na predstavnike vlasti NDH.¹⁷ U Crikvenici su talijanske vlasti tiskale i letak namijenjen židovskim izbjeglicama kojim ih pozivaju da ne stvaraju »incidente«, da budu »skromni« prema stanovništvu, da se ne odijevaju »napadno«, da ne »vode luksuz«, da budu »neupadljivi« i da misle na one koji pate i ne uživaju »sreću slobode«. Krajem ljeta 1942. u Crikvenici je bilo 610 židovskih izbjeglica, a uz odobrenje talijanskih vlasti u Novi Vinodolski je 22. listopada 1942. stigla skupina od 22 Židova, stranih državljana, uglavnom rođenih u Austriji i Njemačkoj. Povjerenik NDH kod talijanske Druge armije protestirao je zbog navodne židovske protuhrvatske promidžbe, odnosno da se među Židovima u Crikvenici i Novom Vinodolskom širi »komunistička i

¹³ Usp. Rade BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka u NOB*, Rijeka, 1975., str. 187; M. SOBOLEVSKOG, »Židovi na Sušaku u vrijeme Drugog svjetskog rata«, str. 102.

¹⁴ Usp. M. SOBOLEVSKI, »Židovi na Sušaku u vrijeme Drugog svjetskog rata«, str. 102-103.

¹⁵ Usp. M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 84-87; Menachem SHELAH, »Kroatische Juden zwischen Deutschland und Italien. Die Rolle der italienischen Armee am Beispiel des Generals Giuseppe Amico 1941-1943«, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, Institut für Zeitgeschichte, Heft. 2, München, 1993., str. 185; M. SOBOLEVSKI, »Židovi na Sušaku u vrijeme Drugog svjetskog rata«, str. 94, 102-103.

¹⁶ Usp. *Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske. Dokumenti* (prir. Mario KEVO), knj. 1, Slavonski Brod – Zagreb – Jasenovac, 2009., dok. br. 1, str. 37; I. GOLDSTEIN – S. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, str. 500-501.

¹⁷ Usp. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda. Borbe u Hrvatskoj 1941.*, tom V, knj. 2, Beograd, 1952., str. 372; Slobodan D. MILOŠEVIĆ, *Nemačko-italijanski odnosi na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1943*, Beograd, 1991., str. 168; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 121; M. SOBOLEVSKI, »Židovi na Sušaku u vrijeme Drugog svjetskog rata«, str. 103.

četnička promidžba«. Talijani su tražili da im moraju dostaviti konkretne dokaze za bilo kakve optužbe. Početkom svibnja 1942. talijanski vojni zapovjednik u Novom Vinodolskom izdao je naredbu da se zabranjuje daljnji dolazak Židova u obalni pojas iz unutrašnjosti NDH pod prijetnjom da će vratiti i one koji imaju propusnicu.¹⁸ Unatoč toj zabrani ipak je i tijekom 1942. znatan broj Židova pod lažnim imenima stizao na područje Hrvatskog primorja. Tu su se skrivali kod poznanika, prijatelja i nežidovske rodbine.¹⁹

Tijekom druge polovice 1942. trajala je prepiska vlasti NDH i Talijana oko boravaka Židova u Drugoj zoni, odnosno o njihovoj internaciji na tom području. U ljeto 1942. sabirni logori u Italiji već su bili popunjeni, kao i sabirna mjesta u Drugoj zoni te su Talijani razmišljali o ustroju novog logora na tom području. Načelnik stožera talijanske Druge armije 28. listopada 1942. naredio je da se Židovi u talijanskoj okupacijskoj zoni popišu i otpreme u logore.²⁰ Vlada NDH nevoljko je pristala da se Židovi na tom području interniraju uz uvjet da se odreknu svojih dobara na području NDH i državljanstva. Početkom studenoga 1942. počela su masovna prikupljanja židovskih izbjeglica u Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru (Crikvenica, Kraljevica, Novi Vinodolski, Senj, Skrad, Moravice i druga manja mjesta) a potom su prebačeni u sabirni logor u Kraljevici/Campo di concentramento di Porto Re. Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Vatikanu 14. studenoga 1942. dobilo je obavijest od Državnog tajništva Vatikana da je oko 1 700 Židova prebačeno u Kraljevicu.²¹ Tamo su boravili do sredine lipnja 1943. kada su prebačeni u odvojeni dio sabirnog logora kraj Kampora na Rabu, koji je ranije bio ustrojen za internaciju slovenskog i hrvatskog stanovništva, pod nazivom Campo di concentramento per internati civili di Guerra – Arbe.²²

I Split je od travnja do srpnja 1941. bio utočište za oko 8 000 izbjeglica pa tako i za Židove koji su iz kontinentalnog dijela tražili spas na područjima pod talijanskom upravom. Prema talijanskim izvorima krajem srpnja 1941. u Splitu su bile prijavljene 704 židovske obitelji, dio ih je bio stalno nastanjen, a dio je izbjegao u Split. Veći dio izbjeglih osoba, osobito Srba, nakon izbijanja ustanka vratio se pretežito na područje sjeverne Dalmacije koje je bilo zahvaćeno pobunom i pod zaštitom talijanske vojske. Židovi su i dalje ostali u Splitu jer nije bilo uvjeta za njihov povratak, odnosno područja s kojih su izbjegli nije zaposjela talijanska vojska koja se, u pravilu, prema Židovima odnosila zaštitnički. Jedna manja skupina, oko 200 Židova, otišla je u Kotor, a pojedine skupine su uz pomoć Talijana prebačene u Italiju, u tzv. slobodnu konfinaciju.²³

¹⁸ Usp. M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 121.

¹⁹ Usp. JIM, Beograd, br. 1860, K-24-4-1/6, Saslušanje Pavla Vinskog pred Saveznom komisijom za zločine okupatora i njegovih pomagača od 13. rujna 1945.; Z. ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, *Stradanja i pamćenja. Holokaust u Osijeku i život koji se nastavlja*, str. 92.

²⁰ Usp. M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 112, 122.

²¹ Usp. *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, str. 122, 123; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945*, str. 228; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 124-126; Z. ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, *Stradanja i pamćenja. Holokaust u Osijeku i život koji se nastavlja*, str. 94.

²² Usp. N. LENGEL – KRIZMAN, »Koncentracioni logori talijanskih okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom Primorju (1941-1943)«, str. 251-252, 273-276.

²³ Usp. *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu. Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945.*, tom 1, Beograd, 1993., dok. br. 69, str. 126; Jaša ROMANO, *Jevreji Jugoslavije*

Poslanstvo NDH u Rimu početkom ožujka 1942. obavijestilo je Ministarstvo vanjskih poslova Kraljevine Italije da se koriste lažne propusnice s imenima ljudi s anektiranog područja za prebacivanje Židova iz NDH. Posebice iz Sarajeva u Split gdje je, prema sumnjama vlasti NDH, djelovala »dobro organiziran skupina« koja je pribavljala isprave, vjerojatno u sprezi s nekim talijanskim dužnosnikom.²⁴

Pri Židovskoj općini u Splitu postojao je i Emigrantski odbor koji su sačinjavali predstavnici splitske Židovske općine i predstavnici izbjeglica, a na čelu odbora bio je Splićanin Viktor/Vittorio Morpurgo, koji je bio nositelj organiziranja pomoći izbjeglicama, osobito što se tiče ostvarivanja kontakata s talijanskim i svjetskim židovskim organizacijama koje su im materijalno pomagale. Vrlo značajno bilo je pružanje podataka o osobama koje su uspjele prebjeći s područja NDH i skloniti se u Split. Splitska Židovska općina posredovala je i u ishođenju isprava, preko DELASEM-a, za odlazak preko Španjolske ili Turske, u neku od zemalja Južne Amerike ili Srednje Amerike. Emigrantski odbor pri Židovskoj općini u Splitu djelovao je do početka rujna 1943. kada je Italija kapitulirala.²⁵

Prvo veće rasterećivanje Splita od mnogobrojnih židovskih izbjeglica provela je talijanska vlast u kolovozu i rujnu 1941. kada je skupinu od oko 700 izbjeglica prebacila na otok Korčulu, u grad Korčulu oko 400 izbjeglica, u Velu Luku 300 izbjeglica te oko 250 na otok Mljet. Prema popisu talijanskih vlasti 1 931 izbjeglica, većinom jugoslavenskih Židova i manji broj Židova izbjeglih s područja Trećeg Reicha i srednjoeuropskih zemalja, bilo je u nekoliko navrata do kraja 1941. prebačeno na Korčulu.²⁶ Korčulanski hotelijer Andreis ponudio je za prihvata hotele, a smještaj su izbjeglice pretežno same plaćale. Rat je na otoku zatekao i nekoliko Židova koji su bili u židovskoj ribarskoj školi u kojoj su se pripremali za odlazak u Palestinu. Nakon prvih partizanskih diverzija protiv talijanskih vlasti u Splitu, Židovima na Korčuli uvedena je cjelodnevna zabrana kretanja. Već u prosincu 1941. prva skupina od oko 100 Židova prebačena je u Italiju, u Modenu. U Korčuli je djelovala i privremena Židovska općina koja je preko Židovske općine iz Splita dobivala pomoć DELASEM-a. Za odmazdu zbog napada na talijansku vojarnu u Veloj Luci talijanske su vlasti strijeljale tri Židova. Bilo je primjera i da su Talijani kao taoce uzimali mlađe židovske izbjeglice. Nakon kapitulacije Kraljevine Italije 1943. dio mlađe populacije židovskih izbjeglica uključen je u partizanske postrojbe, a starijim osobama

1941-1945. *Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Beograd, 1980., str. 137; N. LENGEL – KRIZMAN, »Koncentracioni logori talijanskih okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom Primorju (1941-1943)«, str. 269; Duško KEČKEMET, *Židovi u povijesti Splita*, Split, 1971., str. 174; Bernard STULLI, *Židovi u Dubrovniku*, Zagreb, 1989., str. 87; I. GOLDSTEIN – S. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, str. 243.

²⁴ Usp. M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 107-108.

²⁵ Usp. Državni arhiv u Splitu (dalje: DAST), Židovska vjerska općina Split (dalje: ŽVOS), kut. 4, omot 7, br. I 253/42-II, br. I 334/42-II, br. I 335/42 – II, br. I 395/42 – II, I 404/42 – II. i omot 9/1942, br. I 743/42 – II. i 2511/42 – II; D. KEČKEMET, *Židovi u povijesti Splita*, str. 174; B. STULLI, *Židovi u Dubrovniku*, str. 87; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 111-114; I. GOLDSTEIN – S. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, str. 243.

²⁶ Usp. N. LENGEL – KRIZMAN, »Koncentracioni logori talijanskih okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom Primorju (1941-1943)«, str. 269, bilj. 64; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 123; Zorislav VISKOVIĆ, »Židovi u Korčuli u vrijeme Drugog svjetskog rata«, *Godišnjak grada Korčule*, br. 9, Korčula, 2004., str. 288-298.

partizani su dopustili odlazak preko Visa u južnu Italiju. Mogli su ponijeti samo osobnu prtljagu, a ostalu imovinu, posebice hranu, morali su ostaviti. Posljednja skupina napuštala je Korčulu u prosincu 1943., a partizansko vodstvo otoka Korčule iznijelo je svoje negativno mišljenje o zadržavanju Židova: »Panike u narodu jače nije bilo, osim kod Židova, koji neprestano kukaju o antisemitskoj opasnosti držeći se neprestano svojih kufera i zijevajući prema Bariju, čime su izazvali stanovitu mržnju naroda prema sebi zbog čega imamo posla da to uklonimo.«²⁷

Giuseppe Bastianini, guverner Dalmacije, i talijansko poslanstvo u Zagrebu izvještavali su o masovnim dolascima Židova u Split, navodeći da se krajem srpnja 1942. u Splitu nalazilo oko 1 500 izbjeglih Židova te da su imali problema sa smještajem tih izbjeglica. U kolovozu 1942. dio njih je iz prenapučenog Splita poslan u Dubrovnik, što je opet izazvalo negodovanje vlasti NDH jer su u Dubrovniku vladale teške prehrambene prilike te su se opetovano žalili na »negativnu promidžbu« koju rade Židovi. Na Braču, u Milni, Supetru, Nerežišću (kasnije prebačeni u Sumartin) bilo je smješteno više od 200 izbjeglih Židova, koji su do rujna 1942. bili u Kninu i Drnišu, a manji broj ih je stigao i iz Splita. Na Hvaru, u gradu Hvaru, Starom Gradu i Jelsi bilo je smješteno oko 400 izbjeglih Židova iz Mostara i Sarajeva, koji su prije toga bili u Metkoviću. U gradu Hvaru bili su smješteni u nekoliko hotelskih zgrada. Početkom rujna 1942. jugoslavensko poslanstvo u Vatikanu dobilo je dopis u kojem talijanska židovska zajednica traži pomoć jer više nisu u mogućnosti snositi mjesečne troškove za židovske izbjeglice u Splitu. Moscatello, iz jugoslavenskog poslanstva u Vatikanu, odgovorio je da bez suglasnosti jugoslavenske vlade poslanstvo ne može ništa poduzeti te da se »boji« da bi tolika pomoć Židovima izazvala negodovanje ostalog stanovništva u Splitu među kojima ima također »mnoštvo bijednika«. Početkom lipnja 1943. židovski internirci s Brača i Hvara prebačeni su u logor na Rabu.²⁸

U rujnu 1941. kada su Talijani proveli reokupaciju Druge zone na dubrovačkom području nalazilo se oko 1 800 Židova pretežno izbjeglih s ostalih područja NDH, iz raznih europskih zemalja te manji broj iz Crne Gore. Još od svibnja 1941. Židovska općina u Dubrovniku novčano je skrblila za dio stranih Židova koji su se nalazili na području NDH u jedanaest »skupnih boravišta«. Izbjeglice o kojima je brinula dubrovačka židovska općinu prebačeni su iz Samobora prvo u Sarajevo, potom u Mostar i na kraju u Gacko. U prvim ratnim mjesecima ponajviše su na dubrovačko područje izbjegli sarajevski Židovi, često s krivotvorenim propusicama koje su plaćali od 10 000 do 50 000 kuna. Tamo su bili pod zaštitom talijanskih vojnih vlasti. Židovska općina u Splitu obavijestila je u ljeto 1942. dubrovačku Židovsku općinu da je talijanski DELASEM dobio potvrdu da će talijanska vojska štiti Židove u Drugoj zoni te da nema potrebe da se Židovi prebacuju na anektirano područje. Početkom studenoga 1942. zapovjedništvo talijanske Šeste armije osnovalo je

²⁷ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945*, str. 118. Usp. Petar LOZICA – Zdravko STANIĆ, »Sto dana slobode (od 9. IX. do 23. XII. 1943.)«, *Sjećanja jedne generacije. Grad Korčula 1900-1946*, Korčula, 1990., str. 471-472; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 122, 123, 124; Nikica BARIĆ, *Ustaše na Jadranu. Uprava Nezavisne Države Hrvatske u jadranskoj Hrvatskoj nakon kapitulacije Kraljevine Italije*, Zagreb, 2012., str. 336.

²⁸ Usp. M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 112, 118, 119, 126-127.

za te izbjegle Židove internacijske logore na Lopudu, Kuparima i Gružu. Krajem svibnja 1943. započelo je prebacivanje interniranih Židova s dubrovačkog područja u logor na Rabu.²⁹

Logor na Rabu, kao što je već spomenuto, osnovala su talijanske vlasti u ljeto 1942. i tamo je otpremano pobunjeno hrvatsko i slovensko stanovništvo iz Gorskog kotara, Istre i slovenskih područja koji je okupirala Kraljevina Italija. Od kraja svibnja do sredine srpnja 1943. Židovi iz sabirnih logora na jadranskoj obali, osim Židova s Korčule, prebačeni su u poseban dio logora na Rabu. Uvjeti u židovskom dijelu logora bili su znatno bolji nego u onom dijelu gdje su bili zatočeni Slovenci i Hrvati.³⁰

Emigrantski odbor Židovske općine u Splitu sudjelovao je u prebacivanju Židova na Rab. No, obaviješteni su iz Trsta 4. srpnju 1943., da je u tijeku prebacivanje oko 1 200 interniraca iz Kraljevice na Rab te da trenutno ne mogu prihvatiti još 500 izbjeglih Židova s Korčule.³¹ Uvjeti života u logoru na Rabu bili su znatno lošiji nego u prijašnjim logorima. U rapskim hotelima Adria i Imperial ustrojena je sanitetska služba koju su zajednički vodili židovski i talijanski liječnici a broj oboljelih bio je velik. U židovskom dijelu logora sami internirci vodili su logor i nisu išli na prisilni rad jer su većinu činila djeca mlađa od 15 godina i žene. Odrasli muškarci pretežno su bili obrazovane i stručne osobe, što su talijanske vlasti planirale iskoristiti za svoje potrebe. U kolovozu 1943. zapovjedništvo talijanske Druge armije dobilo je zaduženje da u slučaju povlačenja talijanske vojske s Raba zaštiti Židove.³² U rujnu i listopadu 1943. izaslanik Međunarodnog odbora Crvenog križa u NDH Julius Schmidlin u svojim izvješćima središnjici u Ženevi naveo je da se na Rabu nalazi od 3 000 do 4 000 interniraca, većinom jugoslavenskih Židova, iz raspuštenih logora u Dubrovniku i Kraljevici.³³ Talijanski izvori navode da je u logoru na Rabu bilo između 2 400 i 2 500 židovskih interniraca, a kasnijim popisivanjima utvrđeno je da je oko 3 600 Židova spašeno na Rabu.³⁴ Poslije kapitulacije Italije dio mlađe židovske populacije ustrojio je židovsku partizansku brigadu koja je brojila 243 borca bila prebačena u Liku. Židovski liječnici i bolničari dodjeljivani su i drugim postrojbama tako da je ukupno 691 Židov s Raba prišao partizanima. Žene s djecom i starije osobe prebačeni su na područja pod partizanskom vlašću u Liku te na Banovinu i

²⁹ Usp. Emilio TOLENTINO, »Fašistička okupacija Dubrovnika 1941-1945 i rješavanje jevrejskog pitanja«, *Zbornik, Jevrejski historijski muzej*, br. 1, Beograd, 1971., str. 201-207; N. LENGEL – KRIZMAN, »Koncentracioni logori talijanskih okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941-1943)«, str. 270, 276-277; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 115-116, 126; I. GOLDSTEIN – S. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, str. 447; Jonathan STEINBERG, *All of nothing. The Axis and the Holocaust 1941-1943*, London – New York, 2002., str. 46-47.

³⁰ Usp. Ivan KOVAČIĆ, *Kampor 1942.-1943. Hrvati, Slovenci i Židovi u koncentracijskom logoru Kampor na Rabu*, Rijeka, 1998., str. 93-100, 277-293.

³¹ DAST, ŽVOS, kut. 6, VII/1943., Pismo Gada Glassa iz Trsta V. Morpurgu u Split; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945*, str. 228; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 127; Z. ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, *Strađanja i pamćenja. Holokaust u Osijeku i život koji se nastavlja*, str. 94.

³² Usp. M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 127, bilj. 219, 128, bilj. 229, 129.

³³ *Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske. Dokumenti*, dok. br. 13, str. 91 i dok. br. 21, str. 125.

³⁴ Usp. N. LENGEL – KRIZMAN, »Koncentracioni logori talijanskih okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom Primorju (1941-1943)«, str. 279; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 128, bilj. 227.

Kordun. Jaša Romano navodi da je 1 800 Židova iz logora na Rabu prebačeno po naredbi Glavnog štaba Hrvatske na područje Slunja i Gline. Hugo Wollner u pismu iz Topuskog 28. lipnja 1944. navodi da je oko 600 Židova s Raba otišlo u Bari, a preostalih 2 100 prebačeno je na područje pod vlašću partizana te da su se mlađi priključili partizanima, dočim je oko 1 000 osoba, većinom starci, žene i djeca, raspoređeno po selima na području Slunja i Gline te da svi ono žele na neko »sigurnije područje«. Kada su Nijemci zauzeli Rab, otpremili su u Auschwitz 204 Židova koji su ostali na otoku.³⁵

Udruženje jugoslavenskih Židova u SAD-u/Association of Yugoslav Jews in the USA obavijestilo je Ivana Frangeša, otpravnika poslanstva Kraljevine Jugoslavije u Washingtonu, da su iz pisma H. Wollnera od 28. lipnja 1944. saznali o teškim životnim uvjetima Židova prebačenih s Raba na područje Slunja i Gline te su zatražili njihovu evakuaciju u Italiju. Pavle Neuberger i Lujo Weismann, u ime Udruženja jugoslavenskih Židova iz New Yorka, obratili su se 28. rujna 1944. i Savi Kosanoviću, ministru socijalnog zdravlja Jugoslavenske izbjegličke vlade, da se što žurnije pošalje pomoć tim ljudima i da se omogući njihovo prebacivanje u Bari.³⁶ Predstavnik Svjetskog židovskog kongresa prosljedio je 26. listopada 1944. obavijest Međunarodnog komiteta za izbjeglice Udruženju Židova iz Jugoslavije u SAD da se započelo s evakuacijom židovskih izbjeglica s područja koja su bila pod partizanskom vlašću u Italiju. Planiralo se prebaciti između 300 i 670 osoba, a prema nekim navodima prebačeno je samo 40 osoba. Svjetski židovski kongres iznova se 8. studenoga 1944. obratio Ivanu Frangešu u poslanstvu u Washingtonu i zatražio da se ubrza prebacivanje židovskih izbjeglica iz Topuskoga. Židovske izbjeglice nastojale su preko britanske vojne misije koja je djelovala pri Vrhovnom štabu Narodnooslobodilačke vojske i Partizanskih odreda Jugoslavije ishoditi još u studenom 1943. da se najugroženiji među izbjeglicama prebace u Italiju. Do sustavnog prijevoza izbjeglica nije došlo zbog više razloga, od strateških i vojnih razloga do bojazni da se ne pojača već prisutna izbjeglička kriza na jugu Italije.³⁷

Dio Židova s Raba otišao je i na područje Barija od kuda su otpremljeni i u izbjeglički logor El Shatt u Egiptu, osnovan prema dogovoru zapadnih saveznika i predstavnika jugoslavenskoga partizanskog pokreta. U tom je izbjegličkom logoru bilo 122 Židova koji su, prema nekim navodima, prikrivali svoj identitet jer su Britanci prema zahtjevu egipatske vlade sprječavali dopremanje Židova u logor El Shatt, ali i u logor El Khataba, koji su vodili predstavnici izbjegličke vlade Kraljevine Jugoslavije. Izbjegli Židovi u Egipat su

³⁵ Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Beograd, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u SAD – Vašington, 371-30-395-426; J. ROMANO, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, str. 151; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945*, str. 229; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 130, 131; Z. ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, *Stradanja i pamćenja. Holokaust u Osijeku i život koji se nastavlja*, str. 95; E. GITMAN, *When Courage Prevailed. The Rescue and Survival of Jews in the Independent State of Croatia 1941-1945*, str. 164-169 ili ISTA, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, str. 252-258.

³⁶ Usp. M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 130, 132.

³⁷ Usp. Narcisa LENGEL – KRIZMAN, »Sudbina preživjelih Židova iz logora na Rabu 1943-1945«, *Bilten, Židovska općina Zagreb*, br. 46-47, Zagreb, 1996., str. 7, 8-9, 15-16; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 132, bilj. 251, 133; Menahem ŠELAH, »Sudbina Jevrejskih izbeglica na otoku Rabu«, *Zbornik, Jevrejski istorijski muzej*, br. 7, Beograd, 1997., str. 190-195.

došli na razne načine. Tako su, primjerice, zagrebački Židovi Mihajlo Tolnauera i njegov brat, preobraćeni na katolicizam 1942., do kapitulacije Italije živjeli u dominikanskom samostanu u Zagrebu, a potom su preko Barija prebaćeni u logor El Shatt.³⁸

Izbjegli jugoslavenski Židovi, pretežno s područja NDH, osnovali su i svoju općinu u Bariju te su od tamo uspjeli pojedine skupine ljudi, posebice djecu, prebaciti u Palestinu. Dio izbjeglih Židova osnovao je i Prvu prekomorsku partizansku brigadu, a pojedinci su radili na različitim dužnostima u bazi NOV Jugoslavije u Bariju. Liječnici i drugo zdravstveno osoblje uključili su se u rad bolnica na oslobođenome talijanskom području.³⁹ U jesen 1943. u Bariju se nalazilo oko 850 izbjeglih Židova, pretežno s područja NDH, od kojih je oko 500 bilo u logoru, a ostali u gradu. To su bili Židovi prebaćeni s Korčule i iz Splita, a dio ih je došao i sa sjevera Italije. Prema kasnijim pokazateljima 1 181 Židov čekao je u Bariju povratak u Jugoslaviju, a i drugdje na Apeninskom poluotoku bilo je manjih skupina Židova iz NDH. Na Korčuli je ostalo nešto Židova, na Visu ih je bilo oko 100, a moguće da je židovskih izbjeglica bilo i na drugim otocima koji nisu evakuirani poslije kapitulacije Italije. Josip Milhoffer, Židov iz Ludbrega, koji je izbjegao u Italiju, naveo je u pismu iz 1943. da je u Bari došla skupina od 600 židovskih izbjeglica iz Splita, djeca, žene i starci te da židovski internirci u Veljoj Luci čekaju putne isprave kako bi mogli otputovati. U Rimu se do srpnja 1944. nalazilo 349 Židova s područja NDH koji su se nastojali uz pomoć Vatikana prebaciti u Španjolsku, a radio se o sefardskim Židovima, koji su bili po »podrijetlu i jeziku« iz Španjolske. Nakon vala odlaska na Apeninski poluotok, izbjeglice su nakon kapitulacije Italije odlazili ponajviše prema Iberijskom poluotoku, u Madrid, Barcelonu i Lisabon, gdje se mali broj zadržao do kraja rat. Većina ih je uspjela otići u Sjevernu Ameriku i Južnu Ameriku.⁴⁰

Pad Mussolinija dogodio se 25. srpnja 1943., a Italija je kapitulirala 9. rujna 1943. I prije tih događaja započelo se pogoršavati stanje među izbjeglim Židovima. Osobito na području gdje je osnovana Mussolinijeva Talijanska Socijalna Republika/Repubblica Sociale Italiana, poznata pod imenom i Repubblica di Salò/Salska Republika, s čijeg su područja odlazili domaći i izbjegli Židovi, većinom prema jugu Italije ili prema strogo kontroliranoj granici Švicarske. Spas su tražili u skrivanju kao i priključivanju partizanima. Na okupiranom području sjeverne Italije vlasti Talijanske Socijalne Republike izručile su Nijemcima, u razdoblju od jeseni 1943. do početka 1945. godine, 6 851 Židova, a od toga je bilo više od 2 000 stranih državljana među kojima je bilo i Židova s jugoslavenskog područja. Oko 250 zagrebačkih Židova koji su se sklonili u Italiju, na području mjesta Aprice, uspjelo se u rujnu 1943., uz brojne poteškoće i fizičke napore, prebaciti preko Alpa u Švicarsku.⁴¹

³⁸ Usp. Mateo BRATANIĆ, *Hrvatski zbjegovi u Egipt 1943.-1946.*, doktorski rad, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2009., str. 237; E. GITMAN, *When Courage Prevailed. The Rescue and Survival of Jews in the Independent State of Croatia 1941-1945*, str. 163-164 ili ISTA, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, str. 251-252.

³⁹ Usp. J. ROMANO, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Beograd, 1980., str. 296; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, 140; Melita ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice*, Zagreb, 2004., str. 134.

⁴⁰ Usp. M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 141-142, 144, 177, 213, 241.

⁴¹ »Auf den Spuren der Neufelds von Zagreb nach Adliswil. Die Flucht einer jüdischer Familie während des Zweiten Weltkriegs in die Schweiz«, *Neue Züricher Zeitung* (Zürich), 20./21. lipnja 2009.; Boris OREŠIĆ,

Pojedini izvori navode da je krajem 1942. u Italiji bilo 5 636 Židova sa stranim državljanstvom i onih bez državljanstva. U sabirnim logorima bilo je 2 139 Židova, od toga se za 337 navodi da su jugoslavenski i 37 hrvatski Židovi. Preostalih 3 497 Židova živjelo je u slobodnoj internaciji u raznim talijanskim mjestima, a među njima je bilo 999 jugoslavenskih i 486 hrvatskih Židova. Ako je načelo razvrstavanja bilo državljanstvo, odnosno osobne isprave, moguće da je u jugoslavenskoj skupini bilo i Židova s područja Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Prema podacima iznesenim na skupštini DELASEM-a krajem studenoga 1942. s jugoslavenskog na talijansko područja došlo je oko 3 250 Židova, među njima bilo je i Židova izbjeglih iz drugih europskih zemlja, a u taj broj nisu bili uračunati oni koji su »izravno«, odnosno sami uspjeli izbjeći iz Zagreba na talijansko područje. Najbrojniji među njima bili su Židovi s područja NDH koji su mogli dokazati državljanstvo Kraljevine Jugoslavije, a koje pak talijanske vlasti nisu priznavale.⁴²

Akcije spašavanja židovske djece s područja NDH

Prva akcija spašavanja djece vezna je uz predratna nastojanja zagrebačke židovske općine u spašavanju židovske djece iz europskih zemlja. Zagrebački Židov Josef Indig-Ithai prije rata radio je na prihvatu židovske djece iz Poljske. Zadnju skupinu je prihvatio 27. ožujka 1941. te ih je uskoro, zbog okupacije Kraljevine Jugoslavije, iz Zagreba prebacio u Sloveniju u Lesno Brdo kod Vrhnike u pratnji šest odraslih članova Židovske općine Zagreb. U travnju 1942. prebačeni su u Italiju, u mjesto Nonatola u okolici Modene. Toj se djeci priključilo 14. travnja 1943. godine 19 dječaka i 13 djevojčica, uglavnom iz Sarajeva te nekoliko iz Zagreba i Osijeka, a prebačeni su tamo iz Splita uz pomoć Židovske općine Split i DELASEM-a. Zbog kapitulacije Kraljevine Italije, djeca su kasnije prebačena u Švicarsku, a poslije rata preko Španjolske (Barcelone) u Palestinu.⁴³

Poznato je da se u još jednom navratu, početkom 1943., u tzv. kindertransportu s područja NDH spasilo 11 djevojčica i dječaka. Na toj se akciji spašavanja radilo od početka 1942. i prvobitno je Židovska općina u Zagrebu planirala na taj način prebaciti preko Mađarske i Turske (Istambula) u Palestinu 86 djece i 9 odraslih osoba. U toj su akciji sudjelovale međunarodne židovske organizacije, Katolička crkva i razna diplomatska predstavništva, od švicarskog predstavnika u Zagrebu do poslanstva Kraljevine Jugoslavije u Istanbulu. Mukotrpno ishođenje svih potrebnih dokumenta uzelo je dosta vremena te znatno smanjilo broj djece koja su obuhvaćena tom akcijom. U svibnju 1942. na popisu je bilo 86 djece i 9 pratitelja, no zbog administrativnih problema krenulo se tek 7. veljače 1943. s 11-ero

»Put spasa 66 godina poslije«, *Globus*, Zagreb, 29. svibnja 2009., str. 40-46; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 140.

⁴² DAST, ŽVOS, kut. 5, Izvještaj sa skupštine o djelovanju DELASEM-a u 1942. Usp. Carlo Spartaco CAPOGRECO, »I campi di internamento fascisti per gli ebrei (1940-1943)«, *Storia contemporanea*, Bologna, 1991., Anno 22/4, str. 674; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 90, 127; Daniel CARPI, »Rescue of Jews in the Italian Zone of Occupied Croatia«, *Rescue Attempts during the Holocaust*, London, 1994., str. 497, 502, 503.

⁴³ Usp. DAST, ŽVOS, kut. 6, omot V/1945., Dopis predstavnika DELASEM-a u Genovi Vittoria Valobra od 7. svibnja 1943.; E. GITMAN, *When Courage Prevailed. The Rescue and Survival of Jews in the Independent State of Croatia 1941-1945*, str. 151-156 ili ISTA, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, str. 236-243.

djece, a stigli su u Palestinu 23. veljače 1943. U spašavanju te skupine zagrebačke židovske djece posredovala je Marija Bauer, Vinkovčanka židovskog podrijetla čija je obitelj od ranije živjela u Turskoj. O toj akciji spašavanja djece pisao je Martin Weltmann (Meir Weltmann-Tuval), koji je u Istanbulu iz pomoć jugoslavenskih Židova koji su prije rata iselili u Palestinu i Jugoslavenske izbjegličke vlade radio na spašavanju jugoslavenskih Židova, ponajprije onih s područja NDH. Weltmann je bio zagrebački Židov, vrlo aktivan u židovskim i cionističkim organizacijama, a iselio je u Palestinu u prosincu 1939. Prema njegovu izvješću iz lipnja 1943. poslaniku Kraljevine Jugoslavije u Ankari Iliji Šumenkoviću, intervencijom Vatikana i zagrebačkog nadbiskupa Stepinca postignuto je puštanje oko 20 osoba, od toga 10-ero djece, koji su iz NDH stigli u Budimpeštu predvođeni Dragutinom Ašerom i Ivom Davidovićem.⁴⁴

Vlasti NDH su u rasnom zakonodavstvu izrekle svoj antisemitski stav prema Židovima koji je bitno obilježen motivom otuđivanja imovine i mentorstvom Trećeg Reicha, koji je povremeno uz pohvale oko rješavanja »židovskog pitanja« imao i prigovore oko brzine rješavanje toga pitanja. Predstavnici Trećeg Reicha očitivali su se 24. srpnja 1942. o potpunosti spremnosti vlasti NDH da u dogovoru s Nijemcima obavi »preseljenje« preostalih Židova, a kao smetnju naveli su talijanske vlasti jer su se brojni Židovi sklonili na područja pod njihovom kontrolom.⁴⁵ Još se u nekoliko navrata u odnosima Trećeg Reicha s NDH i Kraljevinom Italijom javljalo pitanje Židova na području NDH ili onih koji su s području NDH izbjegli. U tim pregovorima spominjao se i njemački zahtjev za »preseljavanje« na Istok, što je očito bio eufemizam za otpremanje u koncentracijske logore i za »konačno rješenje« židovskog pitanja.⁴⁶

U travnju 1943. njemačko poslanstvo u Zagrebu tražilo je da se i preostali Židovi uklone. Prema podacima poslanstva Trećeg Reicha u Zagrebu, u ožujku i travnju 1943., u Hrvatskoj je još bilo oko 2 000 Židova. U izvješću njemačkog poslanstva od 15. srpnja 1943. navodi da se u Hrvatskoj nalazi još 800 Židova, pretežno žena i djece, te se predlagalo njihovo »preseljenje« na Istok. Krajem rujna 1943. Predsjedništvo vlade NDH uputilo je okružnicu kojom su upozorili da pojedina ministarstava upućuju raznim državnim tijelima upute o provođenju »rasne politike«, osobito u pitanju »polužidova«, te da se s takvim postupcima treba prestati. Naglašeno je da je Ministarstvo unutarnjih poslova jedino nadležno za provođenje »jedinственe, jednostrane i cjelovite« rasne politike. Do travnja 1944. još se rješavalo pitanje pojedinih Židova, a ti slučajevi »nisu

⁴⁴ Usp. M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 232-238, 241-243; M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice*, str. 149; I. GOLDSTEIN, »Kontakti zagrebačke Židovske općine s inozemstvom 1933-1945«, str. 44-47; Ženi LEBEL, »Kindertransport iz Nezavisne Države Hrvatske februara 1943. godine«, *Zbornik, Jevrejski historijski muzej*, br. 9, Beograd, 2009., str. 185-352.

⁴⁵ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945. Aus dem Archiv des Auswärtigen Amtes*, Serie E, 1941-1945, Band III, Göttingen, 1974., str. 224; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 133.

⁴⁶ Usp. M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 134-135.

bili malobrojni«. Riječ je o Židovima kojima je priznat položaj »počasnih arijevaca« i onima iz miješanih brakova.⁴⁷

Njemački su predstavnici u više navrata pritiskali talijanske predstavnike da im predaju izbjeglice, a u tim nastojanjima značajnu ulogu imao je Siegfried Kasche, poslanik Trećeg Reicha u Zagrebu.⁴⁸ »Nepremostive poteškoće« postojale su u odnosu prema Židovima između vlasti NDH i Trećeg Reicha. O njima svjedoči pismo Ministarstva vanjskih poslova Trećeg Reicha od 27. srpnja 1944. upućeno Adolfu Eichmannu. U pismu se navodi da »intenzivnije rješavanje pitanja Židova u Hrvatskoj« ometa činjenica da su »vodeći Hrvati uključeno sa samim Pavelićem« u rodbinskim vezama s Židovima i stoga se ne provodi »daljnji odlučni postupak protiv Židova«.⁴⁹

Ocjenu o odnosu vlasti NDH prema Židovima iznio je i Hans Helm, policijski ataše poslanstva Trećeg Reicha u Zagrebu, u travnju 1944., navodeći u izvješću da je zadovoljavajuće rješenje »židovskog pitanja« posljedica stalnog njemačkog pritiska te da su se vlasti NDH negodovala jer je bilo riječ o obrazovanim stručnjacima koje je bilo teško nadomjesti. U svojim sjećanjima ministar hrvatskog domobranstva, vojskovođa i maršal Slavko Kvaternik navodi da su u njemačkom poslanstvu u Zagrebu smatrali da su Hrvati »premekani i judenhörig«.⁵⁰

Dana 5. svibnja 1945. donesena je »Zakonska odredba o izjednačavanju pripadnika NDH s obzirom na rasnu pripadnost«, no to je bilo prekasno za hrvatske i bosansko-hercegovačke Židove koji su ubijeni ili umrli u koncentracijskim logorima.⁵¹

Katolička crkva i Jugoslavenska izbjeglička vlada u pružanju pomoći izbjeglim Židovima u Italiji, Švicarskoj, Španjolskoj, Portugalu i Turskoj

Katolička crkva i Jugoslavenska izbjeglička vlada ulagale su znatne napore, vrlo često i zajedničke, u pružanju pomoći izbjeglicama s područja Kraljevine Jugoslavije, a među njima bio je priličan broj jugoslavenskih Židova.

U nekoliko su se navrata predstavnici Katoličke crkve na području NDH, izaslanik Vatikana Giuseppe Ramiro Marcone i zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac, zalagali za Židove, osobito za židovsku djecu. U vezi toga im se obraćao i zagrebački rabin Miroslav Šalom Freiberger tražeći od njih da posreduju u prebacivanju židovske djece u Italiju.⁵² Državni tajnik

⁴⁷ Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Ministarstvo skrbi za postradale krajeve, kut. 1, br. 8196/43. Usp. S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945*, str. 235, 237.

⁴⁸ Usp. Raul HILBERG, *Die Vernichtung der europäischen Juden*, Frankfurt am Main, 1991., str. 761; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 134.

⁴⁹ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945*, str. 238.

⁵⁰ Usp. Bogdan KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, Zagreb, 1986., str. 337-338; Nada KISIĆ-KOLANOVIĆ, *Vojskovođa i politika. Sjećanja Slavka Kvaternika*, Zagreb, 1997., str. 204; ISTA, *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi*, Zagreb, 2001., str. 61.

⁵¹ Usp. *Hrvatski narod*, Zagreb, 5. travnja 1945. i 5. svibnja 1945.; Fikreta JELIĆ – BUTIĆ, *Ustaše u Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, Zagreb, 1978., str. 304; Z. ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, *Stradanja i pamćenja. Holokaust u Osijeku i život koji se nastavlja*, str. 178.

⁵² Usp. Dragoljub ŽIVOJINOVIĆ, *Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast 1941-1958*, Beograd, 1994., str. 14; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 231; E. GITMAN, *When Courage Prevailed. The Rescue and Survival of Jews in the Independent State of Croatia 1941-1945*, str. 113-114 ili ISTA, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.- 1945.*, str. 183-184.

Vatikana Luigi Maglione i nadbiskup Stepinac ulagali su zajedničke napore kod talijanske vlade u studenome 1942. da se jugoslavenskim Židovima omogući ostanak na područjima pod talijanskim nadležštvom jer je među njima bio i velik broj pokrštenih.⁵³ Početkom ožujka 1943. nadbiskup Alojzije Stepinac obratio se Paveliću zbog »mjera terora« i »nezakonitog« istupa protiv Srba, Židova i Roma.⁵⁴ Preko Biskupske konferencije traženo je, s raznih mjesta, da se sa Židovima »čovječnije postupa«, a iznesen je i prijedlog da katolički biskupi pomognu pokrštenim Židovima pribaviti vize za neke južnoameričke države.⁵⁵

Česti su bili upiti jugoslavenskih židovskih izbjeglica raznim tijelima Jugoslavenske izbjegličke vlade, osobito diplomatskim predstavništvima, da im ishode putne isprave, osobito vize te da im pomognu materijalnim sredstvima ili nađu prikladan smještaj. Poslanstva u Vatikanu i Bernu ponajprije su rješavala pitanje osobnih i putnih isprava. Pojedine izbjeglice obraćale su se i švicarskom predstavniku u Rimu, koji je zastupao i interese Jugoslavenske izbjegličke vlade. Zbog sve većega izbjegličkog problema, Ministarstvo vanjskih poslova Kraljevine Jugoslavije donijelo je 23. lipnja 1943. odluku da se svim državljanima bez obzira na vjeroispovijest izdaju putovnice. Međusaveznički komitet ili Komitet za smještaj savezničkih izbjeglica počeo je ozbiljnije razmatrati mogućnost smještaja jugoslavenskih izbjeglica iz Portugala i Španjolske u sjevernu Afriku oko Casablance, što je nailazilo na američko odbijanje zbog blizine ratnih poprišta.⁵⁶

Molbe poslanstvu Kraljevine Jugoslavije u Vatikanu za pomoć bile su česte tijekom 1942. kada je broj interniraca s jugoslavenskog prostora bio u porastu. Poslanstvo je početkom proljeća 1942. uspjelo dodijeliti skromna sredstva pojedinim izbjeglicama pa se obratilo za pomoć Državnom tajništvu Vatikana za pomoć jugoslavenskim internircima u logoru Ferramonti. Pomoć je bila potrebna i skupinama koje su živjele kao slobodni civilni internirci. Bili su pod policijskih nadzorom i dva puta tjedno javljali se mjesnoj policijskoj postaji te su imali ograničeno kretanje. Primjerice, u selu Cocconato, nedaleko od Torina, živjelo je 20 židovskih obitelji s hrvatskog područja, ukupno 60 osoba, koje su kasnije prebačene u logor Ferramonti. Slična je bila sudbina i članova obitelji Perera, koji su iz Sarajeva preko Splita izbjegli te promijenivši prezime u Ferraro živjeli u sjevernoj Italiji. Nikola Moscatello, savjetnik jugoslavenskog poslanstva u Vatikanu, u travnju 1943. pisao je Ministarstvu vanjskih poslova Kraljevine Jugoslavije da slobodni internirci teško žive, kao uostalom i domaće stanovništvo. No, internirci su ipak, prema Moscatellovu mišljenju, bili u težem položaju jer nisu poznavali talijanski jezik, mogli su se ograničeno kretati i nisu imali pravo zapošljavanja. Jedini izvor prihoda slobodnih interniraca bila je prilično oskudna materijalna pomoć raznih institucija, a tek rijetki su od rodbine, većinom iz Sjeverne Amerike i Velike Britanije, dobivali materijalnu pomoć. Jugoslavensko poslanstvo u Vatikanu je preko Katoličke crkve tajnim kanalima dostavljalo skromnu materijalnu pomoć židovskim izbjeglicama iz Jugo-

⁵³ Usp. E. GITMAN, *When Courage Prevailed. The Rescue and Survival of Jews in the Independent State of Croatia 1941-1945*, str. 112-113 ili ISTA, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, str. 181, 221.

⁵⁴ Usp. D. ŽIVOJINOVIĆ, *Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast 1941-1958*, str. 68.

⁵⁵ Usp. G. GRBEŠIĆ, »Prijelazi Židova u katoličku crkvu u Đakovačkoj i srijemskoj biskupiji od 1941. do 1945.«, str. 159.

⁵⁶ Usp. M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 96, 98, 99, 235.

slavije. Moscatello je pisao u listopadu 1942. jugoslavenskom poslanstvu u Bernu da se za jugoslavenske internirce »Mojsijeve vjere« ponajviše brine »ovdašnja židovska organizacija«, odnosno DELASEM. Moscatello je preporučio jugoslavenskom Ministarstvu vanjskih poslova da se prilikom dodjeljivanja pomoći jugoslavenskim internircima u Italiji ne treba praviti razlika na osnovi ideološke i političke opredijeljenosti. Državno tajništvo Vatikana, u veljači 1943., obavijestilo je jugoslavensko poslanstvo u Vatikanu da papa nudi novčanu pomoć žrtvama rata, posebice internircima. Jugoslavensko poslanstvo slalo je 30 000 lira DELASEM-u koje su korištene za pomoć Židovima u Dalmaciji, a ostala sredstva prikupljena su od židovskih općina u Italiji. Preko švicarskog predstavnika u Italiji jugoslavensko poslanstvo je još s oko 80 000 lira pomoglo židovskim internircima u Italiji. Jugoslavensko poslanstvo u Vatikanu ustvrdilo je da su zbog toga internirani Židovi u boljem položaju od drugih jugoslavenskih interniraca, što je obrazloženo lošijim odnosom talijanskih vlasti prema nežidovskom stanovništvu interniranom s jugoslavenskog područja. Pretežno su to bili Slovenci i Hrvati. Preko DELASEM-a jugoslavensko poslanstvo dobilo je prijedlog Združenog potpornog odbora američkih Židova/American Jewish Joint Distribution Committee/JDC (često se koristi samo naziv JOINT) da daju mjesečni iznos koji bi pomogao jugoslavenskim, poljskim, češkim i slovačkim Židovima da iz Italije emigriraju u Južnu Ameriku. No zbog stroge zabrane američkog Department of the Treasury da se sredstva stave na raspolaganje Italiji kao neprijateljskoj državi, predloženo je da jugoslavenska vlada imenuje povjerljivu osobu koja će u Buenos Airesu od JOINT-a dobiti novac i raspolagati njime prema uputama DELASEM-a. Novac bi se utrošio za dobivanje viza te za pomoć osobama koje ostaju u internaciji u Italiji, Dalmaciji i Albaniji. Među židovskim izbjeglicama iz Jugoslaviji bilo je i imućnih koji su imali novac u američkim, britanskim i palestinskim bankama, a koji je bio blokiran te se tražilo od Jugoslavenske izbjegličke vlade da se zauzme oko deblokade dijela novca. Na taj način bi se i Jugoslavenska izbjeglička vlade rasteretila financiranja manjeg broja imućnijih židovskih izbjeglica.⁵⁷

U ožujku 1943. Isak Alakalaj, vrhovni rabin Jugoslavije koji je emigrirao u SAD, tražio je od tamošnjeg predstavnika Vatikana da uzme pod svoju zaštitu jugoslavenske Židove koji su našli utočište na Apeninskom poluotoku kao i na područjima koje je Italija okupirala. Predložio je Jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi da i oni zatraže pomoć od Vatikana i drugih »respektabilnih vlada« za smještaj tih ljudi u Palestini, Meksiku, Keniji te u još nekim južnoameričkim zemljama.⁵⁸ Zabrinutost zbog najavljivanog protjerivanja stranaca iz Italije iskazali su i jugoslavenski iseljenici u Palestini koji su u lipnju 1943. preko jugoslavenskog konzulata u Jeruzalemu tražili da se ti ljudi zbrinu i ukazali da je to moguće ukoliko jugoslavenska vlada bude jamčila da će nakon rata ti ljudi biti vraćeni u Jugoslaviju, dok bi novac za uzdržavanje u izbjeglištvu pribavile američke židovske organizacije.⁵⁹

⁵⁷ Usp. M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 93, 100-102; E. GITMAN, *When Courage Prevailed. The Rescue and Survival of Jews in the Independent State of Croatia 1941-1945*, str. 145, 147 ili ISTA, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, str. 228, 230.

⁵⁸ AJ, Beograd, Emigrantska vlada (dalje: EV), fas. 43, pov. br. 149, poslanik Kraljevine Jugoslavije u Washingtonu K. Fotić jugoslavenskoj vladi, 9. ožujka 1943. Usp. M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 136-137.

⁵⁹ Usp. M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 139.

Strah izbjeglih Židova na talijanskom području da će nakon pada Mussolinija biti predani Nijemcima ponukao je predstavnike Jugoslavenske izbjegličke vlade da u lipnju 1943. od Vatikana i švicarske vlade zatraže pomoć u zbrinjavanju židovskih izbjeglica. Zalog pozitivnom rješavanju švicarskih vlasti trebala je biti garancija jugoslavenske vlade u izbjeglištvu da će se židovske izbjeglice nakon završetka rata vratiti u Jugoslaviju. Njihov boravak u Švicarskoj trebale su financirati američke židovske organizacije. Tajnik Svjetskog židovskog kongresa/The World Jewish Congress obratio se 19. srpnja 1943. vatikanskom predstavniku u Londonu upozorivši ga na pogoršanje vojnog položaja Italije u ratu, a što bi dovelo u opasnost i Židove pod njihovom zaštitom. Prema njegovim navodima, bilo je oko 20 000 domaćih i izbjeglih Židova u Italiji te na anektiranim i okupiranim dalmatinskom području, ponajprije u Kraljevici, Splitu, na Korčuli i na dubrovačkom području. Tražilo se njihovo prebacivanje na jug Italije kako bi se spasili od progona. Većina je Židova s dalmatinske obale već bila premještena u logor na Rabu. Moscatello je početkom 1943. izvijestio vladu u Londonu da su pojedini Židovi iz Dalmacije dobili talijansku izlaznu vizu i osigurali odlazak iz Italije. Upozorio je također da talijanske vlasti, u pravilu od početka 1943., nisu dopuštale izlazak iz zemlje muškarcima od 18 do 55 godina. Napomenuo je da su u neposrednoj opasnosti oni Židovi koji se nalaze u Splitu i Kraljevici te da bi njih trebalo prebaciti u Italiju te naveo da je intervenirao kod Vatikana s »izvjesnim uspjehom«.⁶⁰

Nakon ulaska njemačke vojske u Kraljevinu Italiju, dio izbjeglih Židova s područja NDH, koji je našao utočište na sjeveru Italije, bilo u slobodnoj internaciji bilo u logoru Ferramonti, otišao je prema jugu Italije, ponajviše prema velikom izbjegličkom logoru u Bariju koji su osiguravale savezničke vojne snage.⁶¹

Švicarska je bila poželjno utočište brojnim europskim Židovima pa tako i jugoslavenskim, no strogo čuvana granica kao i prekobrojne izbjeglice razlog je što mnogi nisu uspjeli, legalno ili ilegalno, ući u tu zemlju. Pravo azila dobile su tek malobrojne izbjeglice. Politika zatvorenih granica bila je osobito strogo provedena od kolovoza 1942. pa do 1944. Izbjeglice koje su boravile u Švicarskoj bile su većinom smještene u sabirnim i radnim logorima. »Omekšavanje« granica, politike i odnosa prema izbjeglicama posljedice su realne procjene da Treći Reich 1944. neminovno gubi rat. Tijekom rata sa švicarskih državnih granica vraćena je 9 751 izbjegla osoba.⁶² Prve jugoslavenske izbjeglice u Švicarskoj bile su rijetki bjegunci iz njemačkih zarobljeničkih logora, zarobljeni pripadnici vojske Kraljevine Jugoslavije, koji su uz poprilične probleme uspijevali dobiti status »slobodnih interniraca« u Švicarskoj. Drugu skupinu činile su civilne osobe kojih je do kraj rata na švicarskom području bilo 2 013, a među njima su prevladavale židovske izbjeglice. Jugoslavensko kulturno društvo Omanut sa sjedištem u Zagrebu od početka 1941. imalo je neku vrstu svoje ispostave u Zürichu, a osnovao ju je Marko Rothmüller, član ciriške

⁶⁰ Usp. *Isto*, str. 138, 139, 176.

⁶¹ Usp. E. GITMAN, *When Courage Prevailed. The Rescue and Survival of Jews in the Independent State of Croatia 1941-1945*, str. 146 ili ISTA, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, str. 229.

⁶² Usp. Alfred HÄSLER, *Das Boot ist voll. Die Schweiz und die Flüchtlinge 1933-1945*, Zürich, 1968., str. 41-42; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 170, 177.

opere i jedan od osnivača zagrebačkog Omanuta. Oko toga društva okupljali su se židovski građanski intelektualci izbjegli u Švicarsku. U prepisci predstavnika Kraljevine Jugoslavije u Bernu i Ženevi zabilježeno je da su sredinom 1941. jugoslavenski Židovi, izbjegli na područje Kraljevine Italije te na područja koja je Italija anektirala ili zaposjela, tražili mogućnost da dođu u Švicarsku i od tamo otputuju u SAD.⁶³

Kao izbjeglica iz Italije u Švicarsku došao je i Aleksandar Licht, zagrebački Židov i vođa cionističkog pokreta u Jugoslaviji, koji je uskoro postao službeni predstavnik Jugoslavenske emigrantske vlade pri Židovskoj agenciji/The Jews Agency i Svjetskom židovskom kongresu. Licht se potužio početkom 1944. na Švicarsko udruženje za židovske izbjeglice/The Swiss Association for Jewish Refugees, koje nije željelo uspostaviti kontakt s predstavnicima izbjeglih Židova s jugoslavenskog područja. Licht je postao središnja osoba u Švicarskoj koja se skrblila za pomoć židovskim izbjeglicama tijekom rata kao i za vrijeme poslijeratne repatrijacije. U pružanje pomoći internircima u Švicarskoj priključio se i Aleksandar Klein, tajnik Židovske općine Zagreb, koji je prema jednom navodu prebjegao u svibnju 1942., a prema drugom u studenome 1943. Kao tajnik Židovske općine Zagreb Klein je u više navrata putovao u Budimpeštu, Ljubljanu i Italiju zbog uspostavljanja veza s međunarodnim židovskim organizacijama. Cilj mu je bi prikupiti novac za Skrb za logore Židovske općine Zagreb, a tijekom jednog boravka u Italiji uspio je otići u Švicarsku.⁶⁴

Jugoslavenske izbjeglice u Švicarskoj, pa tako i židovske, bile su podijeljene prema političkoj i ideološkoj pripadnosti. Jedni su bili uz Komitet narodnog oslobođenja Jugoslavije u inozemstvu u kojem su djelovali oni koju su bili članovi KP Jugoslavije, a drugi su bili uz poslanstvo Kraljevine Jugoslavije. To će kasnije biti važno u odlučivanju vratiti se u zemlju nakon rata ili ne. Većina židovskih izbjeglica odlučila se na odlazak u Palestinu i SAD. Prema nekim procjenama samo petina židovskih izbjeglica vratila se u Jugoslaviju. Oko 300 izbjeglih Židova s jugoslavenskog područja uz nekoliko stotina izbjeglica raznih nacionalnosti odlučilo se za ostanak u Švicarskoj i od 7. ožujka 1947. dobili su pravo stalnog azila.⁶⁵

Prolazna odredišta židovskih izbjeglica na putu prema prekoceanskim zemljama bile su Španjolska i Portugal, stoga su predstavnici Kraljevine Jugoslavije u Madridu i Lisabonu raspoloživim materijalnim sredstvima i posredovanjem u sređivanju putnih isprava pomagali jugoslavenskim izbjeglicama, ponajviše Židovima. Tijekom proljeća i ljeta 1942. u Madridu se nalazila veća skupina Židova s područja NDH i interniraca iz Italije za koje je poslanik Kraljevine Jugoslavije sređivao vize i druge isprave. Kako je broj izbjeglica rastao, španjolske vlasti postale su strože u dodjeljivanju dozvole za boravak pa su zaprijetili da će ih »zatvoriti u logore«. Juraj Krnjević, predstavnik Hrvatske seljačke stranke u Jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi, u srpnju 1942. zatražio je pomoć od predsjednika Vlade Slobodana Jovanovića za tridesetak židovskih izbjeglica u Španjolskoj i Portugalu. Tre-

⁶³ Usp. M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, str. 169.

⁶⁴ Usp. *Isto*, str. 176, 181, 182, 183; I. GOLDSTEIN – S. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, str. 171.

⁶⁵ Usp. Mladenka IVANKOVIĆ, *Jugoslavenski antifašisti u Švajcarskoj 1941-1945*, Beograd, 1996., str. 90; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 189.

balo im je produžiti boravak dok ne dobiju odobrenje za ulaz u neku od »prekooceanskih zemalja«. Prijedlog je prihvaćen. Predstavnik Kraljevine Jugoslavije u Madridu Ljubomir Višacki upozorio je da židovske izbjeglice isključivo žele u Sjedinjene Američke Države te da su pojedinci i nekoliko desetaka puta mijenjali iskaz o tome kamo žele otići, što pak može dovesti do toga da im se »sva vrata zatvore«. Pa čak je prijetila i opasnost da ih španjolske vlasti protjeraju. U listopadu 1942. Višacki je obavijestio vladu u Londonu da će oko 50 osoba doći iz Italije u Madrid, no »da talijanske vlasti sada više ne dopuštaju prijevoz avionom«. Stoga je ta skupina morala putovati vlakom preko višijevske Francuske i prijetila je opasnost da budu uhićeni. Putovanje avionom iz Rima s urednim dokumentima u neke od južnoameričkih država bila je sreća samo za manji broj židovskih izbjeglica iz Jugoslavije koji su dolazili u Madrid ili Lisabon u drugoj polovici 1941. i tijekom 1942. U Portugalu je općenito bio bolji položaj židovskih izbjeglica jer su tamo bila smještena predstavništva važnijih svjetskih židovskih organizacija koje su pružale pomoć (JOINT, RELICO i dr.), a pomagala su i razna portugalska židovska udruženja. Jugoslavenska vlada je u studenome 1942. tražila od Britanaca da jednoj skupini jugoslavenskih židovskih izbjeglica odobri odlazak u Britansku Gvajanu, uz jamstvo Jugoslavenske izbjegličke vlade da će im poslije rata omogućiti povratak u zemlju.⁶⁶

Velik problem izbjeglica općenito je, pa i u Španjolskoj, bio nedostatak novca i uz to nedostatna sredstva jugoslavenskih poslanstava za izdašnjom pomoći, a oskudijevali su i oni koji su imali novac u britanskim i američkim bankama jer su ta sredstva britanske i američke vlasti stavile pod strogi nadzor. Tijekom 1943. nastavio se dolazak izbjeglica na Iberijski poluotok, ponajviše iz Italije i manji broj iz Francuske, gdje su njemačke okupacijske vlasti strogo kontrolirale granicu. Poslanstva u Madridu i Lisabonu nastojala su pomoći izbjeglim Židovima. One izbjeglice koje su uspjele dobiti dokumente, većinom su odlazile u Paragvaj, Urugvaj, Argentinu, Ekvador, Venezuelu, a njihova namjera je bila iz tih odredišta otići u SAD.⁶⁷

U Zagrebu je i tijekom rata nastavio s radom portugalski počasni konzulat koji je zastupao i interese Brazila. Dugogodišnji počasni konzul i dalje je ostao Aleksandar Ehrmann, ugledni Židov, industrijalac i mecena, koji je nastojao, koliko je bilo moguće, izdavati vize za Portugal i tako omogućiti jednom broju Židova da emigrira. Za njega se zauzeo poglavnik Ante Pavelić tražeći da se prema njemu ophode kao s »predstavnikom Portugala u NDH«.⁶⁸

Istanbul je zbog neutralnog položaja Turske tijekom rata bio mjesto u koje su dolazile na legalan i ilegalan način brojne izbjeglice, pa tako Židovi. Od tamo su židovske izbjeglice, uključivo i s jugoslavenskog područja, prebacivane u Palestinu. Predstavnici jugoslavenskih židovskih udruženja zatražili su predstavnika Kraljevine Jugoslavije u Istanbulu da omogući dolazak osobe koja bi pomagala Židovima koji su ostali na jugoslavenskom

⁶⁶ AJ, Beograd, EV, kut. 43, I-214-215, Evakuacija naših izbeglica Jevreja iz Španije 1942. Usp. M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 193, 194, 197, 199, 206, 207.

⁶⁷ Usp. *Isto*, str. 204, 205, 213.

⁶⁸ Usp. Marko FAK, »Aleksandar Ehrmann (1879-1965), veleindustrijalac i mecena (skica za portret)«, *Radovi, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, br. 41, Zagreb, 2009., str. 334-335.

području kao i onima koji su izbjegli u neke europske zemlje. Ta zadaća dodijeljena je zagrebačkom Židovu, već spomenutome, Martinu Weltmannu (Meir Weltmann-Tuval).⁶⁹ Nakon nekoliko mjeseci diplomatskih napora, Ministarstvo vanjskih poslova Kraljevine Jugoslavije uvjerilo je Tursku da je Weltmannova misija dio međunarodne akcije spašavanja Židova koju provode Židovska agencija, Međunarodni Crveni križ i Vatikan. Weltmann je dobio diplomatsku putovnicu Kraljevine Jugoslavije i stigao u Istanbul 6. svibnja 1943. Već je 14. svibnja uspio osigurati 1 000 certifikata za useljavanje u Palestinu. U svojem pismu iz lipnja 1943. predstavnika Vatikana u Istanbulu, Angela Giuseppea Roncallija, kasnije papu Ivana XXIII., zatražio je da se prenese zahvala nadbiskupu Alojziju Stepincu za pomoć pri spašavanju Židova te da Stepinac i dalje »iskoristi svoj utjecaj« kod vlasti NDH da dopuste prebacivanje Židova u Mađarsku i Italiju.⁷⁰

U veljači 1943. predstavništvo Kraljevine Jugoslavije u Jeruzalemu obavijestilo je Vladu da pristiže sve veći broj upita izbjeglih Židova s Korčule te iz Modene i Vizece da im se omogući odlazak u Palestinu jer strahuju da će ih talijanske vlasti predati Nijemcima. Jugoslavenska vlada u izbjeglištvu krajem 1942. upoznala je britansku stranu o tim molbama i zatražila da se tim ljudima pomogne. Weltmann je u proljeće 1943. predano radio na rješavanju pitanja židovskih izbjeglica na područjima koje je Kraljevina Italija anektirala ili zaposjela. Naime, njihov položaj se sve više pogoršavao, ponajprije jer DELASEM više nije imao dovoljno sredstava za pomoć. Predložio je da se i dalje preko Vatikana i jugoslavenskog poslanstva pomaže židovskim izbjeglicama u Splitu, Dubrovniku, Kraljevici, Crikvenici, na Korčuli i Hvaru te na Apeninskom poluotoku. Internirci na Korčuli su preko korčulanskog odvjetnika Arenrija obavijestili predstavnika Kraljevine Jugoslavije u Ankari da veći broj izbjeglih Židova traži putne isprave i želi otići u Palestinu. Prilagali su razne dokumente kojima su dokazivali jugoslavensko državljanstvo, kao što su iskaznice državnih željeznica, fakulteta, odvjetničkih komora, udruženja rezervnih oficira i sl. Weltmann je neprekidno isticao u dopisima Jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi da je većina tih izbjeglica obrazovana te da bi oni mogli svoje »intelektualne sposobnosti« staviti na raspolaganje »kralju i otadžbini«. U svibnju 1943., preko Weltmanna, diplomatsko predstavništvo u Turskoj dobilo je vijest da će se preostali Židovi iz NDH, iz Zagreba i drugih gradova, otpremiti u »nepoznato«, vjerojatno u Poljsku. Isti izvor dojavio je Weltmannu da se još oko 3 000 Židova nalazi na području NDH, na »ograničenoj slobodi« i najvećim dijelom u logoru Jasenovac. Weltmann je napomenuo da je odmah tražio od predstavnika Katoličke crkve u Istanbulu da posreduju preko Vatikana i Katoličke crkve u Hrvatskoj u spašavanju tih Židova. U kontaktima s predstavnicima Katoličke crkve u Istanbulu pomagala mu je ranije spomenuta Vinkovčanka Marija Bauer.⁷¹

⁶⁹ Usp. M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 215, 218; Mihudin PELESIC, »Jevreji u diplomatskim arhivima Kraljevine Jugoslavije«, *Sefard* 92, Sarajevo, 1995., str. 138.

⁷⁰ AJ, Beograd, EV, kut. 10, omot 83, 10-6, 10-7, 10-14, 10-77, 10-119. Usp. M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 216, 219-225, 226; E. GITMAN, *When Courage Prevailed. The Rescue and Survival of Jews in the Independent State of Croatia 1941-1945*, str. 115. ili ISTA, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, str. 186.

⁷¹ Usp. M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 219, 227-228, 230.

Uskoro se Weltmann javio s novima podacima koje je dobio neposredno iz Zagreb te iz izvora iz Mađarske da su zagrebački Židovi deportirani i da se vjerojatno nalaze u logoru Jasenovac ili Stara Gradiška. Tražio je od Vatikana da što žurnije intervenira u korist »naše nesretne braće« prije nego budu otpremljeni u Poljsku ili negdje drugdje. Također je naveo da se skupina djece i odraslih uspjela prebaciti u Mađarsku i da treba od Vatikana i dalje tražiti da se Židovi s područja NDH prebacuju u Mađarsku. Međunarodne židovske organizacije preuzele su troškove i organizaciju otpremanja tih izbjeglica u Palestinu.⁷²

Weltmann je još u nekoliko navrata odlazio predstavnicima Vatikana u Istanbulu tražeći pomoć da se zaustavi deportiranje Židova s područja NDH jer je smatrao da bi njihovo zadržavanje na području NDH, čak i u logorima, dalo više prilike za preživljavanje i nastavak akcije za njihovo spašavanje.⁷³ Zatražio je i od vrhovnog rabina Palestine Isaaka Halevi Herzoga da se i on obrati Vatikanu u svrhu zaštite Židova na području NDH. Weltmann je ocijenio da je obraćanje Jugoslavenske izbjegličke vlade Vatikanu i britanskom Foreign Office ipak imalo nekog uspjeha. Preko Židovske agencije uspio je namaknuti sredstva za prijevoz izbjeglica iz Italije i tražio je pomoć Jugoslavenske izbjegličke vlade da privoli Britance na izdavanje isprava za prijevoz izbjeglica brodovima. Sredinom kolovoza 1943. Weltmann je poslao Jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi popis s imenima 236 osoba kojima su osigurani certifikati za useljavanje u Palestinu i dva popisa s 272 imena židovske djece koja su se nalazila u sabirnim logorima na Rabu, u Kraljevici te drugdje u Dalmaciji, Splitu, na Braču, Korčuli i na Hvaru te na Apeninskom poluotoku. Posljednji Weltmannov izvještaj Jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi u kojem je sažeo rezultate svoje višemjesečne akcije spašavanja Židova nije sačuvan u spisima Jugoslavenske izbjegličke vlade. Imao je i plan da se što više Židova izvuče s područja NDH u Mađarsku, gdje bi se zadržali dok ne dobiju dokumente za odlazak u Palestinu. Nakon prve skupine Židova koja je došla u Budimpeštu očekivalo se još manjih skupina. Židovi s jugoslavenskog područja dolazili su u manjem broju i do Kaira kao polazišta za daljnju emigraciju, posebice od 1943. godine kada se tamo prebacila Jugoslavenska izbjeglička vlada. Bliski istok nije bio pogodno područje za zadržavanje izbjeglica, ne samo zbog zamršenih političkih odnosa Britanaca i Arapa i stalne napetosti oko Palestine nego i zbog činjenica da vojne vlasti nisu željele dodatni izbjeglički »teret«. Stoga su izbjeglice, uključivo i s izbjeglicama s jugoslavenskog područja, otpremene na jug Afrike u Južnoafričku uniju (Južnoafrička Republika).⁷⁴

Potkraj svojega boravka u Istanbulu Weltmann je najviše napora ulagao u planove o izvlačenju djece s područja Kraljevine Italije, pa tako i dijela okupirane i zaposjednute Dalmacije, u Palestinu. Vjerojatno je djelovao u Istanbulu do listopada 1943. Njegova zadnja izvješća u kojima sažima rezultate svoje misije nisu, kao i ostala njegova izvješća, sačuvana u fondu Jugoslavenske izbjegličke vlade.

⁷² AJ, Beograd, EV, kut. 44, omot 220, Pismo Martina Weltmanna Predsjedniku ministarskog savjeta Kraljevine Jugoslavije u Londonu od 16. kolovoza 1943.; AJ, Beograd, AKJ Ankara, f. 44/1943., pov. br. 10, Pismo M. Weltmanna ambasadi u Ankari od 23. svibnja 1943.

⁷³ Usp. M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, str. 232 navodi da je takvo Weltmannovo stajalište bilo neopravdano.

⁷⁴ Usp. *Isto*, str. 165-168, 232.

Početak studenoga 1943. Turska je bila mjesto djelovanja Ira Hirschmanna, predstavnika američkog The War Refugee Board. On je u Ankari boravio od 26. veljače do 8. travnja 1944. i pomagao Židovima iz balkanskih zemlja. O njegovoj djelatnosti Jugoslavensku izbjegličku vladu izvijestio je The Yugoslav Jewish Representative Committee iz New Yorka i pozvao ih na suradnju. Također su izrazili nadu da će se otvoriti mogućnost slanja pomoći preko Turske zatočenim Židovima u logorima na području NDH. Međunarodni Crveni križ trebao je posredovati tako što bi kontrolirao pošiljke i jamčio sigurnost isporuke.⁷⁵

Veliko zalaganje u spašavanju jugoslavenskih Židova pokazale su Jugoslavenska izbjeglička vlada i Katolička crkva. Jugoslavenska vlada u izbjeglištvu uz brojne dvojbene poteze i stalna međusobna trvenja među članovima vlade na nacionalnoj osnovi, posebice Hrvata i Srba, u slučaju Židova s jugoslavenskog područja koji su tražili pomoć u inozemstvu imala je značajnu ulogu u podršci i pomoći tim izbjeglim ljudima. Podrška američkih Židova jugoslavenskog porijekla bila je iznimno značajna kako kod pojedinačnog pomaganja članovima obitelji tako i u raznim djelatnostima koje su ponajviše išle u smjeru sakupljanja materijalnih sredstava. Značajan obol prema svojim mogućnostima dali su iseljenici iz Jugoslavije koji su se živjeli u Palestini, a posebice su imali značajnu ulogu u misiji Martina Weltmanna u Istanbulu.⁷⁶

Pojedini predstavnici Katoličke crkve u Kraljevini Italiji kao i na području NDH pružali su podršku progonjenim Židovima. Tako je i zagrebački nadbiskup Stepinac na razne načine nastojao posredovati kod vlasti NDH vezano za Židove i to ne samo za one iz »miješanih brakova« i pokrštene. Nadbiskup Stepinac je i prije rata sakupljao pomoć za Židove koji su na hrvatskom području zatražili utočište pred nacističkim progonima. Istodobno se Stepinac u svojem dnevniku, iznoseći svoja predviđanja o ishodu rata, negativno izjasnio o mogućnosti pobjede Engleske. Prema njegovu mišljenju to bi dovelo do »prevlasti Židova i masona«, a time i »korupcije i nemoral«. U istom tom dnevniku rečenicu prije i rečenicu poslije iznio je i negativan sud o mogućnosti pobjede Njemačke što bi donijelo »grozan teror« i »uništenje malih naroda«. A o pobjedi Sovjetskog Saveza zapisao je da bi to značilo da je »vrag zavladao svijetom«. Stepinac je kao dostojanstvenik u Katoličkoj crkvi i kao vjernik, u tim teškim vremenima, kako je i u svojem dnevniku zapisao, jedino »upirao pogled k Bogu«. ⁷⁷ O ulozi, ne samo nadbiskupa Stepinca, nego i općenito o ulozi Katoličke crkve u pomaganju Židovima tijekom Drugoga svjetskog rata još i danas u historiografiji i publicistici postoje oprječna mišljenja i rasprave.

⁷⁵ Usp. Isto, str. 232-238, 241-243.

⁷⁶ Usp. Isto, str. 130, 211, 215-218; M. PELESIC, »Jevreji u diplomatskim arhivima Kraljevine Jugoslavije«, str. 136-138, 141.

⁷⁷ Usp. Ivo GOLDSTEIN, »Antisemitizam u Hrvatskoj«, *Antisemitizam. Holokaust. Antifašizam* (ur. Ivo GOLDSTEIN – Narcisa LENGEL – KRIZMAN), Zagreb, 1997., str. 41; Esther GITMAN, »Nadbiskup Alojzije Stepinac, 1941.-1945., pod povećalom povjesničara i diplomata«, *Kardinal Stepinac. Svjedok istine* (ur. Željko TANJIĆ), Zagreb, 2009., str. 183-212; Ronald J. RYCHLAK, »Kardinal Stepinac i Rimokatolička crkva u Hrvatskoj tijekom Drugog svjetskog rata«, *Kardinal Stepinac. Svjedok istine*, str. 213-260.

O broju Židova na jugoslavenskom/hrvatskom/bosanskohercegovačkom području na početku Drugoga svjetskog rata i brojčani pokazatelji o izbjeglim Židovima s područja NDH

Prema popisu stanovništva Kraljevine Jugoslavije iz 1931. bilo je 68 405 Židova.⁷⁸ Prema procjenama neposredno prije Drugoga svjetskoga rata na području Jugoslaviji živjelo je između 75 000 do preko 80 000 Židova. Broj izbjeglica Židova iz nekoliko europskih zemlja koji su prije rata potražili utočište na jugoslavenskom području kreće se od 2 000 do 5 000.⁷⁹ Na hrvatskom području, također prema procjenama, prije početka Drugoga svjetskog rata živjelo je između 23 000 i 26 000 Židova, a na bosanskohercegovačko području oko 14 000 Židova.⁸⁰ Neki autori navode i procjenu da je na području NDH bilo 39 500 Židova (u Hrvatskoj 25 000 i u Bosni i Hercegovini 14 500).⁸¹

U dosadašnjim istraživanjima znatna su odstupanja u broju Židova s područja Jugoslavije, pa tako i Hrvatske i Bosne i Hercegovine, koji su preživjeli Drugi svjetski rat, ponajprije jer su izbjegli. Vrhovni rabin Jugoslavije Isak Alkalaj u pismu predstavniku Vatikana u Sjedinjenim Državama iz ožujka 1943. navodi broj od 15 000 »naših Jevreja« koji su izbjegli. Isti broj Židova koji su se »sklonili« navodi i predsjednik Udruženja jugoslavenskih Židova u SAD-u u svojem pismu poslanstvu Kraljevine Jugoslavije u Washingtonu.⁸² S. Goldstein navodi 1988. da je Drugi svjetski rat preživjelo 15 500 Židova s područja Jugoslavije.⁸³

U izlaganju o stradanju jugoslavenskih Židova tijekom Drugoga svjetskog rata na prvoj poslijeratnoj europskoj skupštini Svjetskog židovskog kongresa koja se održala u kolovozu 1945. u Parizu David Alkalaj iznio je podatak da je preživjelo u »najboljem slučaju« od 10 000 do 12 000 osoba.⁸⁴ M. Ristović 1998. iznosi podatak da je preživjelo 12 000 Židova, većinom s područja NDH, koji su uspjeli pobjeći u Italiju, Mađarsku i Bugarsku.

⁷⁸ Usp. Melita ŠVOB – Carmen BRČIĆ – Sanja PODGORELEC, »Židovi u Hrvatskoj s posebnim osvrtom na grad Zagreb«, *Migracijske teme*, god. 10, br. 1, Zagreb, 1994., str. 68.

⁷⁹ Usp. *Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske. Dokumenti*, dok. br. 41, str. 235; David LEVI DALE, *Židovi u novoj Jugoslaviji, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Spomenica 1919-1969*, Beograd, 1971., str. 7-21; J. ROMANO, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, str. 201; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945*, str. 221; M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj. Migracije i promjene u židovskoj populaciji*, str. 102; V. NEDOMAČKI – S. GOLDSTEIN, »Savez jevrejskih opština Jugoslavije«, str. 143.

⁸⁰ *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, str. 64; Usp. S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945*, str. 236; M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj. Migracije i promjene u židovskoj populaciji*, str. 102; V. NEDOMAČKI – S. GOLDSTEIN, »Jevrejske općine u jugoslavenskim zemljama«, *Židovi na tlu Jugoslavije*, str. 140; Slavko GOLDSTEIN, »Domovina, ili dijaspora«, *Židovi na tlu Jugoslavije*, str. 12; ISTI, »Konačno rješenje jevrejskog pitanja u jugoslavenskim zemljama«, *Židovi na tlu Jugoslavije*, str. 191; I. GOLDSTEIN, »Genocid nad Židovima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«, str. 49.

⁸¹ Usp. J. ROMANO, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, str. 5-14, 201; E. GITMAN, *When Courage Prevailed. The Rescue and Survival of Jews in the Independent State of Croatia 1941-1945*, str. XXIII, 24, ili ISTA, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, str. 26, 66.

⁸² AJ, Beograd, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Washingtonu, kut. 30, str. 158-159; AJ, 103-214/215-43, pov. br. 149, poslanik Kraljevine Jugoslavije u Washingtonu K. Fotić jugoslavenskoj vladi, 9. ožujka 1943.

⁸³ Usp. S. GOLDSTEIN, »Domovina, ili dijaspora«, str. 12.

⁸⁴ Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Srbije, Beograd, Politička arhiva, 1945., kut. 21, dosje 3, br. 6443.

Iz toga bi se moglo zaključiti da je broj preživjelih i veći jer nisu obuhvaćeni Židovi izbjegli na područja koje je Kraljevina Italija anektirala i okupirala.⁸⁵ Godine 2001. S. i I. Goldstein objavili su da je »znatno pretjeran« broj koji iznosi Ristović od 12 000 Židova, većinom s područja NDH, te navode da je broj od 12 000 »donekle približniji« ako je u njega pribrojano i oko 5 000 Židova koji su pobjegli u »talijansku okupacijsku zonu« na području NDH.⁸⁶ I. Goldstein 2004. navodi da je s područja NDH 11 589 Židova preživjelo rat, odnosno da je na bosanskohercegovačkom području preživjelo 4 000, u sjevernoj Hrvatskoj, Slavoniji, Srijemu i Dalmaciji spašeno je 5 250, a u partizanima je kraj rata dočekalo 2 339 Židova iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine.⁸⁷

S. Milošević 1981. navodi samo podatak o oko 4 500 izbjeglih jugoslavenskih Židova na talijansko okupacijsko područje, od toga 2 000 u Prvu zonu, 2 000 u Drugu zonu, a ostatak u Crnu Goru i na Kosovo.⁸⁸

E. Gitman 2011. navodi da je oko 9 500 Židova s područja NDH preživjelo holokaust. Autorica donosi i podatke da se u Sarajevo u razdoblju 1945. – 1952. vratilo 2 455 Židova, ne računajući još oko 200 Židova koji su odbili poslije rata prijaviti se Židovskoj općini u Sarajevu. Bilo je i onih koji su od 1944. odlazili u Palestinu, SAD i druge zemlje. Brojni su bili uključeni u poslijeratne strukture vlasti i živjeli u Beogradu, a neki su promijenili prezimena i »odmaknuli« se od židovskih institucija i identiteta.⁸⁹

S. Pinto je 1952. objavio podatke o stradanjima Židova u BiH na temelju prikupljenih podataka i zapisnika o preslušavanju svjedoka provedenih od 1947. za Zemaljsku komisiju za istraživanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Bosnu i Hercegovinu. Prema njegovim istraživanjima od oko 14 000 Židova s područja BiH preživjelo je oko 2 500. Pretežno se radi o Židovima iz Sarajeva, njih 1 537 (1 277 vratilo se iz izbjeglištva, 40 ih preživjelo rat u Sarajevu, od toga 227 djece, 556 žena, 494 muškaraca; oko 100 ih je ostalo u Italiji, oko 120 iselilo u Palestinu, oko 40 odselilo u SAD).⁹⁰ Iz sarajevskog okruga (Bugojno, Rogatica, Travnik, Visoko, Višegrad, Zenica, Žepče) preživjelo je 150 Židova, iz mostarskog okruga (Mostar, Konjic) 115, iz banjalučkog okruga (Banja Luka, Bihać, Bosanski Brod, Jajce, Prijedor, Sanski Most) oko 100 osoba i iz tuzlanskog okruga (Bijeljina, Bosanski Šamac, Derventa, Doboaj, Gračanica, Gradačac, Kladanj, Modriča, Vlasenica, Zvornik) oko 150.⁹¹ Prema istom teritorijalnom načelu S. Pinto objavio je poimenični popis 7 505 stradalih Židova iz Sarajeva te sumarne podatke o oko 3 100 stradalih

⁸⁵ Usp. M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 136-137.

⁸⁶ Usp. I. GOLDSTEIN – S. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, str. 499, bilj. 116.

⁸⁷ Usp. I. GOLDSTEIN, »Genocid nad Židovima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«, str. 49.

⁸⁸ Usp. S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945*, str. 226.

⁸⁹ Usp. E. GITMAN, *When Courage Prevailed. The Rescue and Survival of Jews in the Independent State of Croatia 1941-1945*, str. XXIV-XXV, 227, notes 82, 84 ili ISTA, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, str. 28, 114. bilj. 82, 115, bilj. 84; <http://povijest.net/v5/hrvatska/regionalno/2010/zivot-nakon-smrti/> (29. rujna 2011.).

⁹⁰ Usp. Samuel PINTO, *Zločini okupatora i njihovih pomagača izvršeni nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1952., str. 61, 62. (rukopis).

⁹¹ Usp. S. PINTO, *Zločini okupatora i njihovih pomagača izvršeni nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini*, str. 299, 309, 312, 314, 326, 331, 342, 353, 358, 361, 373, 384, 387, 390, 395, 402, 413, 424, 426, 430, 432, 433, 450, 453, 458.

Židovima u navedenim okruzima.⁹² U skupini preostalih preko 3 300 Židova (razlika između procjene ukupnog broja Židova od 14 000 i procjene broja stradalih od oko 10 600) znatan je i broj preživjelih, što su kasnija istraživanja i potvrdila.

Opasnost u kojoj su se Židovi nalazili pojačala je obiteljsku povezanost koja je olakšavala teške trenutke iskazivanjem velike požrtvornosti i solidarnosti, no ujedno je bila i otežavajuća okolnost jer su mlađi i odlučniji željeli pobjeći, što je moglo dovesti ostatak obitelji u opasnost. Pojedinci svjedoče i o »ravnodušnosti« koja je na početku rata i nakon prvih represivnih mjera bila oblik »samozavaravanja« koje je otklanjalo paniku, ali ujedno uzrokovalo i to da se brojni nisu odlučili na odlazak.⁹³

Osim Židova koji su izbjegli s područja NDH i Židova koji su preživjeli koncentracijske i zarobljeničke logore, bilo je i onih Židova koji su uspjeli preživjeti rat na samom području NDH. Bili su to Židovi koji su dobili položaj »počasnih arijevac« jer su na razne načine, prema mišljenju vlasti NDH, zadužili hrvatski narod i takvih je bilo oko 500 osoba (uključujući i članove njihovih obitelji). Zatim su to bili Židovi u mješovitim brakovima za koje se osobito zauzela Katolička crkva. Takvih je u Zagrebu bilo oko 1 000. Zagrebački nadbiskup Štepinac smjestio je na crkvenom imanju štitenike židovskog staračkog doma Lavoslav Švarc i tamo ih je 55 dočekalo kraj rata.⁹⁴ U Osijeku je ostalo između 300 i 360 Židova koji su bili u mješovitim brakovima te prema jednome autoru 140 (vjerojatno je razlika nastala zbog ne ubrajanja članova obitelji), a prema drugome još je oko 300 Židova iz osječke okolice također preživjelo. Treći kriteriji pošteđe bilo je dodjeljivanje »arijevskog prava« za obrazovane Židove, inženjere, liječnike i sl. Na taj način spašeno je prema raznim izvorima oko 300 Židova do nekoliko tisuća.⁹⁵ Brojčani udio među preživjelima i iz tih skupina židovskog stanovništva temelji se na procjenama.

Zaključak

Zbog progona na području Nezavisne Države Hrvatske židovsko stanovništvo već je u prvim ratnim mjesecima pretežno tražilo utočište na jadranskoj obali koje je početkom Drugoga svjetskog rata dijelom anektirala, a dijelom okupirala Kraljevina Italija. Židovskih izbjeglica s područja NDH bilo je i na Apeninskom poluotoku te na područjima koja je Kraljevina Italija okupirala u Sloveniji (Ljubljanskoj provinciji), Crnoj Gori i Albaniji. Židovske izbjeglice

⁹² Usp. S. PINTO, *Zločini okupatora i njihovih pomagača izvršeni nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini*, str. 299, 306, 309, 312, 314, 326, 331, 342, 353, 358, 361, 373, 380, 384, 387, 390, 395, 402, 413, 424, 426, 430, 432, 433, 435, 445, 450, 453, 457, 458.

⁹³ Usp. Z. LEVENTAL, *Auf glühendem Boden*, str. 34.

⁹⁴ M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj. Migracije i promjene u židovskoj populaciji*, str. 99; S. GOLDSTEIN, »Židovska općina Zagreb 1941. do 1947.«, str. 21.

⁹⁵ *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, str. 61, 62; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945*, str. 236; M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice*, str. 27; Z. ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, *Stradanja i pamćenja. Holokaust u Osijeku i život koji se nastavlja*, str. 174-175, 196-197; V. NEDOMAČKI – S. GOLDSTEIN, »Jevrejske općine u jugoslavenskim zemljama«, str. 141; S. GOLDSTEIN, »Židovska općina Zagreb 1941. do 1947.«, str. 21; M. ŠVOB – C. BRČIĆ – S. PODGORELEC, »Židovi u Hrvatskoj s posebnim osvrtom na grad Zagreb«, str. 76; M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj. Migracije i promjene u židovskoj populaciji*, str. 99; S. GOLDSTEIN, »Židovska općina Zagreb 1941. do 1947.«, str. 21; E. GITMAN, »Nadbiskup Alojzije Štepinac, 1941.-1945., pod povećalom povjesničara i diplomata«, str. 189.

odlazile su i u Mađarsku, Bugarsku, Švicarsku, Portugal, Španjolsku i Tursku, većinom s nadom da će od tamo lakše otići u prekoceanske zemlje, ponajprije u Sjedinjene Američke Države te u Palestinu. Načini na koje su Židovi uspijevali napustiti područje NDH bili su razni: od legalne kupovine propusnica, nakon podmirivanja nameta koje im je NDH propisala, a koja je bila dio diskriminirajuće rasne politike i progona židovskog stanovništva, zatim ilegalne kupovine propusnica, većinom s tuđim imenima, čija se cijena ponekad ucjenjivački povećavala, do raznih intervencija osoba iz vlasti, iz redova Katoličke crkve, nežidovske rodbine te brojnih drugih načina. Kraljevina Italija držala je izbjegle Židove u slobodnoj internaciji u sabirnim logorima, hotelima i drugim prostorima prenamijenjenima za tu svrhu. Zaštitnički odnos prema Židovima na tim područjima bio je u skladu s talijanskom fašističkom ideologijom koja je obespravljala Židove, ali nije podrazumijevala progone s namjerom fizičkog uništenja. Tijekom života u izbjeglištvu jugoslavenskim Židovima pomagale su međunarodne židovske organizacije te na razne načine i Jugoslavenska izbjeglička vlada kao i pojedini predstavnici Katoličke crkve, nerijetko i zajedničkim naporima.

Summary

FORCED MIGRATIONS OF JEWISH POPULATION IN INDEPENDENT STATE OF CROATIA

Because of the persecution of Jewish population in the Independent State of Croatia many Jews tried to find asylum on the Adriatic coast that was partly annexed, and partly occupied, by the Kingdom of Italy. Some Jewish refugees from ISC moved even to the Apennine peninsula, occupied parts of Slovenia (province of Ljubljana), Montenegro and Albania. By the same token, Jewish refugees fled also to Hungary, Bulgaria, Switzerland, Portugal, Spain and Turkey, since they hoped that in these countries they would be able to find a safe passage to overseas destinations – primarily United States of America and Palestine. Jews fled from Croatia in various ways. Sometimes they could pay all the imposed taxes that were a product of discriminating racial policy of ISC, and afterwards they would be able to legally buy necessary passes to leave the country. However, more often Jews had to buy such documents illegally with fake names, often at unreasonably high prices. Exceptionally, there were cases when some state or church officials intervened on behalf a certain Jewish family and then such lucky ones could escape. In the Kingdom of Italy these Jewish refugees were kept in, so called, free interment, detention camps, some hotels and other objects that were accommodated for such purposes. Such protective regime toward Jewish population was in accordance with fascistic policy that had underprivileged all the Jews but such policy did not include prosecution and annihilation of them. During their life in exile Jews from Yugoslavia were supported by international Jewish organizations, but also by Yugoslav government in exile and some representatives of the Catholic Church.

KEY WORDS: *World War II, Jews, Independent State of Croatia, Kingdom of Italy, Catholic Church, exiled government of the Kingdom of Yugoslavia, refugees.*